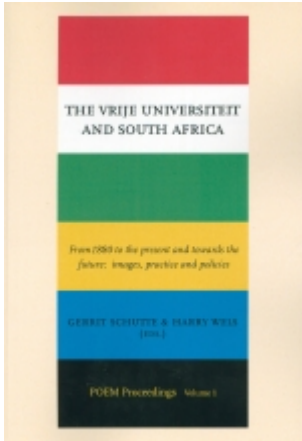

POEM: A 'New' Literature

Thank you for the invitation to speak at this important conference. I have been asked to tell you something about my own experience of teaching South African literature at Dutch universities, but also to give an indication of what South African literature departments might be expecting from the Vrije Universiteit (VU) and other Dutch universities at this point in time. This I do as someone who is South African born and bred and who taught at a South African university for 16 years. Every year I go back to South Africa at least once and I have many friends who are also colleagues in Afrikaans and Nederlands departments in South Africa. For various reasons they are suffering severe cutbacks. In the Humanities Faculties at Dutch universities a similar pinch is being felt.

What strategies should be developed in beleaguered times? In searching for an answer I would like to draw our attention for a minute to the rich tradition of so-called *extra muros* departments of Dutch all over the world: Barcelona, Budapest, Goa, Helsinki, Jakarta, Johannesburg, Jerusalem, London, Los Angeles, Münster, Oldenburg, Olomouc, Oporto, Oslo, Paris, Stellenbosch, Semarang, Strasburg, St Petersburg, Vienna - to name but a few cities where Dutch literature is taught. The differentiating terms *intra muros* (which refers to the universities in the 'centre' - the Netherlands and Belgium) and *extra muros* (the term refers to the universities outside the walls of the centre; on the 'margins') are soundly entrenched in the workings of the Society of Netherlandic Studies. The same has recently become true for the teaching of South African literature. English literature by authors such as Coetzee and Fugard has of course been part of English colonial curricula for many years and I will mainly focus on the new post-apartheid status of Afrikaans literature. It is taught *intra muros* at South African universities of course and since 1990 *extra muros* in many different countries all over the world: Poland, Hungary, the Czech Republic, the USA, Austria, Germany, Russia, Belgium and the Netherlands, to name but a few.

My reference to *muros*, to walls, has inspired my thinking along Trojan horse lines. I believe that we must be innovative in schemes to get inside the walls of learning but once we are there, to look out again, over the wall, to enable us to

invite each other in, so that in the end there are no walls any more. Let me now say something about the linguistic and academic relationship between Afrikaans and Dutch.

Afrikaans, as you know, is a maverick, a wayward daughter of 17th century Dutch. In South Africa the mother was held in high esteem during many years. When I was a student and lecturer at Stellenbosch and Wits, and even now still at many of the ten odd Afrikaans and Nederlands departments in South Africa, a fifty-fifty Dutch and Afrikaans literature course is offered. Afrikaans and Nederlands departments often advertise themselves as offering students a *venster op Europa*, a '*room with a view on Europe*'. The reverse situation never existed, and was practically unthinkable especially during the 1970s and 1980s. In the Netherlands of those years very few lecturers and even fewer students were interested in Afrikaans literature, or should I say, very few dared to be interested because of the cultural boycott against South Africa. There were a few exceptions. In some institutes of Comparative Literature, for example in Nijmegen, Hans Ester did his utmost to include Afrikaans literature in his courses. In Amsterdam a special chair of Afrikaans literature existed at the University of Amsterdam where professor N.P van Wyk Louw and his successors taught Afrikaans literature. These doctoraal lectures were, however, mainly attended by South Africans who came to study at the feet of the guru Louw. During the early 1980s the Dutch cultural and economic boycott of South Africa finally forced the Afrikaans section to close down.

The close linguistic relationship between Dutch and Afrikaans is of course the major reason why in the past many Afrikaans postgraduates, especially scholars of Afrikaans literature, came to study here in the Netherlands. My position today is that of someone who studied and then continued to live in the Netherlands for ten years before I went to teach Afrikaans literature at Wits. I was especially interested in teaching students more about the world outside by way of Dutch literature. Now that I have been appointed to teach Modern Dutch Literature at the VU I realise that I use all opportunities possible to teach South African literature. I need not sneak it into the curricula but am invited by colleagues to do this. This inside-out position suits me.

So, let me tell you something about the life and times of a Trojan horse. My surname is one of the most common in the Netherlands. This means that no student searching the VU website for Dutch literature courses would for a minute

suspect that a lecturer by the name of Jansen who teaches Modern Dutch poetry or a Masters course on the role of Amsterdam in recent Dutch novels will not herself be Dutch. The moment I start lecturing, however, I always notice some bewilderment. Even though I came to Holland for the first time thirty years ago to study in Utrecht and stayed there and here in Amsterdam for ten years before going back to South Africa in 1984, my accent still is a dead giveaway. Students suddenly wonder whether they are or whether I am in the wrong classroom. Instead of having another Dutch lecturer with the most boring name possible, they realize that I am an exotic Jansen from a far and distant world. This has its benefits.

It will cost me too much fancy footwork to maintain the Trojan horse metaphor I started off with. The metaphor was inspired by a complex history of exclusion and inclusion, also by the operative period of ten years of democratic freedom which is celebrated this year [2004]. What I want to say, in short, is that I can nowadays move around freely in two Dutch universities without the necessity of entering in devious Trojan horse style. That means that I have access to the hearts and minds of Dutch students via Afrikaans literature without any problem. At the VU it means that I have the freedom of adding Afrikaans literary texts to Dutch courses. I can for example read poems by Antjie Krog based on Marlene Dumas' paintings in the course on *beeldgedichten* which we offer as a minor in the faculty. In the series of lectures called *Leestafel* each of the Dutch literature lecturers lecture on a favourite book. My colleagues ask me to choose a novel by an Afrikaans author, someone such as Etienne van Heerden, Jeanne Goossen, Marlene van Niekerk or John Miles - a novel which can be read in Afrikaans or in Dutch translation. In the course on post-colonial literature I present a South African case study.

The chair which Louw held during the 1950s has recently been re-instated in the form of an 'endowed' chair. I am honoured to be the first to hold this bijzondere leerstoel Zuid-Afrikaanse literatuur in post-apartheid times at the University of Amsterdam. I combine this part-time function with my full-time job at the VU and my main concern is to attract as many Dutch students as possible to my courses which focus on Afrikaans literature. I include some books by English authors as well, because to my mind the 'natural' language link between the Netherlands and South Africa should not be used in an exclusive stamverwantschap way, but as one of the stepping stones between the two countries.

I have taught three semester courses since I started at the University of

Amsterdam (UvA). The interest has grown tremendously. During the first year, that was 2002, I presented a short course on Boer War literature written both in Afrikaans and Dutch, seeing that it was the 100 years' anniversary of the ending of the War. This lecture series was attended by six students. The next year I did a course which I called *Buitebeentjies ('mavericks') - famous South African novel characters'*. Twelve students attended. This past year my course was called *O wye en droewe land. Die belang van landskap in Suid-Afrikaanse letterkunde. ('O wide and tragic country. The importance of landscape in South African literature')*. Thirty students attended and I had to change the format from a tutorial to lectures. During this coming year the series is called *Totsiens Kaapstad ('Goodbye Cape Town')* - the title of a poem which Breyten Breytenbach wrote when he was an exile in Paris. I concentrate on migration stories: everything from the '*Jim comes to Jo'burg*'-stories to work by political exiles, poems by Louw, Eybers and Breytenbach, novels written by modern-day expat South Africans living in cities such as New York, Glasgow, Melbourne.

The interest in my courses at the VU and the UvA as well as the interest in courses offered by Dutch colleagues in Nijmegen or Leiden show a clear pattern: the position of '*classical*' Dutch literature can most definitely be enhanced by adding Afrikaans and also some English South African literature to the curriculum.

During the 1980s my presence in a classroom at the VU would have been cause for great alarm. The thought that a white Afrikaans-speaking South African from the barbarous margins of faraway apartheid land had entered the monolithic and politically correct safe centre of the faculty of arts of a Dutch university would have inspired legitimate protest. Nowadays Dutch students hardly know what apartheid was. Their parents during the 1970s and 1980s did not dare eat an Outspan orange or look at a protea. Nowadays South Africa has become a popular holiday destination. The students' grandparents might have said '*See Naples and die*'. They now say: '*See Cape Town and boogie*'. South Africa is cool. Dutch students are very much interested in going there. To travel but also to learn.

This travelling and learning can start in Dutch classrooms. And it can be even more interesting with not only the odd exotic Jansen teaching them, but also with some South African students in the class. In fact I want to make a request on behalf of South African universities: that as much financial opportunity as possible be created to enable South African students to do part of their Masters

courses here.

During August I attended the Family Meeting of the International Office at the Stellenbosch University on behalf of the VU. It was a most hospitable and generous invitation. We met many Dutch students loving their time in Stellenbosch. But Stellenbosch urgently requested all representatives from Dutch universities to make it easier for South African students to also attend Dutch universities for a semester. They ask for more generosity with regards to the waiving of not only class fees but a part of accommodation costs. They ask for pressure on the authorities organising student visas. This is urgently needed to enable student exchange and learning processes between South Africa and the Netherlands to be mutual.

To sum up the present situation, here are a few bottom-lines:

1. During the pre-1994 period all literature written by any other white Afrikaans author besides political figures such as Breytenbach and Brink and the grand old lady Elisabeth Eybers (she has lived in Amsterdam since 1961) was a no-go area for Dutch readers and academics.
2. The reason for this was of course South Africa's atrocious apartheid system and the Dutch cultural and academic boycott of South Africa which led to the fear of being ostracised when seen even looking at books by Afrikaans authors besides Brink, Breytenbach and Eybers.
3. Just as abruptly as most white South Africans seem to have forgotten that they ever supported apartheid, Dutch academics have rushed to fraternise with their long lost cousins in South Africa. In the same way as we speak of a New South Africa, a New Holland with regards to South Africa is clearly discernible.
4. The tremendous academic interest in South African literature was made comfortably possible very soon after 1990 thanks to generous funding by the Nederlandse Taalunie ('Dutch Language Union'). Officially practitioners of Netherlandic Studies in South Africa are the beneficiaries of this generosity, but in fact everybody interested in both Afrikaans and Dutch literature benefits. Numerous conferences, language courses and workshops have been held during the past ten to twelve years - in South Africa, in the Netherlands and in Belgium. Not a single South African academic in Afrikaans and Nederlands departments can therefore claim not to have had ample opportunity to travel to the Low Countries and to participate in these events. The same applies to Dutch academics who have eagerly been visiting similar events in South Africa. These

trips should and have in most cases been more than just *snoepreisjes*.

5. In spite of these conferences and perks Afrikaans and Dutch departments in South Africa have suffered huge losses in student numbers, major cutbacks and staff retrenchments since 1990. I myself remember very well that for many years immediately before and after 1990 there were close to 500 students in our first year course at Wits University. When I left Wits at the end of 2000 there was only one first year student writing the exam. I was the last member of a once famous department to leave.

6. Until very recently Dutch language departments were flourishing. Recently, however, many faculties of arts are struggling to make ends meet. Inevitably this has to do with fewer students which results in cutbacks and retrenchments. If you've ever been a crew member on a sinking ship you detect and recognize treacherous waves long before they actually crash down on you. The situation in the Dutch language departments at Dutch universities is therefore starting to look awesomely familiar to me.

In conclusion

What's to be done? Can Dutch universities help South African universities whilst moving into dire financial straits themselves? I believe they can, that it is warranted for South African universities to ask the VU for strong and beneficial contracts of exchange which will enable South African students to come here. There should be no need for '*Trojan horses*' - they must be able to enter coolly by the front door with enough money and affordable visas. The present mutual goodwill between the two countries should be '*exploited*'. We should seriously take note of what the two countries and literatures can learn from each other. Multicultural Netherlands where religious intolerance is becoming a serious '*racial*' problem might even learn from post-apartheid South Africa where the heritage of racism is however still a serious class and social-economic problem.

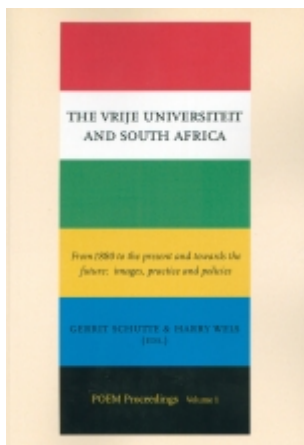
The '*natural*' language link between the Netherlands and South Africa should be an important stepping stone between the two countries, but it is not the only one. I believe that one should always be careful of exploiting old *stamverwantschap* ties. The Dutch, realizing that their language is a small one in the context of the European Union, have displayed and created a bigger awareness of and eagerness to enable communication by way of English when they fear that Dutch won't suffice. The greater use of English in Dutch universities will therefore enable all South Africans to come here, not only those who speak Afrikaans and

therefore have easy access to Dutch.

My take on what South African literature departments might be asking from the VU is that we create and encourage interest amongst Dutch students for South African literature, that we keep up the funding and that we invite as many South African students here as possible. The mutual BA/MA system should make this even easier than in the past. It is important to make hay while the sun shines. We must remember that literature students become teachers, journalists, publishers, authors and artists. In short, they will become highly vocal people with much public influence. Take good care of them.

—
Ena Jansen - Professor in Afrikaans literature, Faculty of Arts, University of Amsterdam and Vrije Universiteit Amsterdam

POEM: Political Studies In South Africa. A Personal Perspective.

2005. First, let us consider the discipline's demography in South Africa. Over the last ten years political studies or political science has been taught in each of the country's 21 universities. Aspects of the discipline were also taught in public administration courses at polytechnics; several of these institutions are now being amalgamated with universities. Historically, as with other areas of social science, politics as an academic community was sharply divided, socially and intellectually between the English language universities and the Afrikaans medium institutions. Within Afrikaner departments, traditionally, the discipline was influenced quite heavily by American behaviouralist and quantitative social science models and methods and researchers tended to focus their work within the confines of the formal political system (including the structures of ethnic homeland government). At the segregated black universities, departments were often led and staffed by

graduates from Afrikaans institutions as well as from UNISA.

In English speaking departments, by the 1980s, Marxist approaches had supplanted traditionally liberal ideas about politics and leading researchers concentrated their attention on popular political movements, emphasising those dimensions of their activities and ideas that corresponded most closely with expressions of class consciousness. In this context, the study of the discipline had a strong historical dimension: indeed at institutions such as Wits and Cape Town the boundaries between a *'revisionist'* history grounded in Marxist conceptions of political economy and the discipline of politics became very blurred indeed. Today, though legacies of these differences between Afrikaans and *'English'* institutions remain, the distinctions between Afrikaans-speakers and English language practitioners of the discipline in South African are less important, particularly since the introduction of English language courses at Afrikaans universities.

South African politics departments are small - between five and ten full time staff is normal, though Wits with its separate establishments for political studies and international relations employs more than twenty political scientists. Overall at the universities there are around 200 or so politics lecturers teaching about 10,000 students enrolled in undergraduate courses. This has been an expanding student population: in the aftermath of the ANC's accession to government politics classes grew swiftly, contracted slightly in the late 1990s and once again grew, a reflection of trends in secondary school matriculation as well as optimistic perceptions among students about the subject's vocational utility. Most first year politics classes (including those at former elite institutions such as Wits and Pretoria) are now recruited mainly from working class districts in African townships, though Cape Town and Stellenbosch represent exceptions to this generalization.

Traditionally, South African universities undertook very little post graduate teaching in political studies - more in Afrikaans than in English - but essentially politics departments directed their teaching at undergraduates. At Wits, for example, between the Department's establishment in 1955 and 1990, four students completed PhDs, though a rather larger number undertook the traditional entirely research based Masters degree. This has changed: all universities offer coursework masters programmes in politics and related fields and several have succeeded in registering substantial PhD-enrolments, drawing

significant numbers of their post-graduates from SADC countries and elsewhere in Africa. A growing proportion of the post-graduates are black South Africans but in most institutions this is quite a recent trend: the first black South African to obtain a doctorate in politics at Wits graduated in 2000. At the former homeland universities (which remain more or less exclusively black in their intake) their own graduates today predominate among staff in politics departments though their leadership was augmented in the 1990s by senior appointments from universities in other African countries.

Research in politics remains concentrated in the historically white universities. A rough tracery of its intellectual preoccupations and of the distribution between institutions of the most active researchers can be obtained through looking at the contents pages of *Politikon*, the biannual journal of the South African Political Science Association.

Between 1994 and 2004, and including the first issue this year, 100 articles appeared in *Politikon*. Not surprisingly, South African politics predominates within the content of these articles. The work on South Africa has three major focuses. Nineteen of the articles concern democratisation and South African progress in the consolidation or deepening of democratic institutions. A second area that has attracted vigorous research is elections: 14 articles explore various recent South African elections and the behaviour of voters, parties and officials during them. Finally, ten articles address different dimensions of foreign policy; these divide equally between those premised on conventional theoretical presumptions in international relations and advocates of '*critical theory*' who seek a paradigmatic shift away from state centred notions of bilateral or multilateral relations in favour of more emancipatory notions of international citizenship. We will consider briefly, in a moment, some of the key debates in these three areas, democratisation, electoral behaviour, and foreign policy. We can note, now, though, certain key omissions from the topics addressed by *Politikon*'s authors. Not a single article addresses protest politics nor a specific instance of insurgent collective action, though one theoretically oriented discussion of social movement theory by a Swedish PhD-student appeared in 2000. We know from the longitudinal survey and press data bases compiled by the Wits/HSRC/Vrije Universiteit that popular propensities to participate in peaceful kinds of '*direct action*' (strikes, demonstrations, land invasions, etc.) did not decline significantly, at least during the Mandela administration, though the geographic distribution of

such activity became more dispersed, a consequence of the new sites of political power that were established after 1994. The Durban Centre for Civil Society has emerged as the main centre for serious research on so called new social movements, but its findings have yet to make a major impact in the discipline. Another striking silence in the *Politikon* research concerns the state and the social relationships surrounding it. Instrumentalist notions of the state as an agency of various combinations of class interest were a major theme in English language South African political studies through the late 1970s and 1980s though approaches that emphasised the state's degree of social autonomy and the political predispositions of different bureaucratic factions within it (including the army) were beginning to shape political analysis by 1990: even so the completeness of the apparent abandonment by South African political science of class analysis is somewhat startling. In fact, here *Politikon's* titles pages misrepresent rather the overall state of the discipline; South African critics of the government's 'neo-liberal' economic policies who assign to the Mbeki administration a comprador role as agents primarily of international capital prefer to publish in *Review of African Political Economy*, *Monthly Review*, and, locally, in *Dissent*. Even in this work though, the local sociology of political power and wealth remains surprisingly under-explored.

Scanning ten years of *Politikon* suggests that research is quite unevenly distributed among universities. Twenty-one of the articles are from the University of Stellenbosch and Wits staff or students contribute another 18. Cape Town and Western Cape political scientists are also quite frequent contributors. During the period under review the journal published only one article from one of the former homeland universities, by the Nigerian head of politics at Transkei. Only three contributions are from black (African) South Africans, each of them Wits post graduates. Of course *Politikon* is not an altogether reliable base from which to make generalizations: several other locally edited journals attract a slightly different range of contributors and both the (Pretoria) Africa Institute and the Harare-based *African Political Science Review* make a point of publishing work by black South African political scientists, much of directed at understanding and promoting African regionalism and pan-African institution building. It is also the case that much of the best local scholarship is published in European and North American journals. However, even if this wider range of publication was also to be taken into consideration, the trends in the discipline's development over the last ten years would not look very different from an overview of the content of

Politikon.

So, what are the key issues for South African political scientists in their evaluations of democratisation, in their analysis of elections, and in their considerations of foreign policy, especially with respect to South Africa's role in Africa?

What claims can be made for South African democracy since 1994? Much of the academic commentary has been negative. UCT's Bob Mattes notes the failure of the economy to expand at the rate needed to create jobs, persistent social inequalities, a constitution that reinforces executive control over the legislature and hence accentuates centralising tendencies in a one party dominant system. Within the ANC itself, Mattes perceives an '*increasing tendency*' for '*party bosses*' to stifle dissent. Alarming constitutional amendments and the use by ANC leaders of state agencies in investigations directed at their rivals in the party round off a prognosis of early '*institutional decay*'. Trends observable in public opinion indicate at best lukewarm support for democracy, especially among the racial minorities and declining trust in political leaders and state institutions. South Africans, pollsters suggest, have highly substantive understandings of democracy, that is they are more likely to view socio-economic benefits as essential components of democracy rather than civil liberties. Compared to citizens in neighbouring countries, South Africans are least predisposed to active forms of civic participation. Such evidence suggests that of democracy's prospects in South Africa are fragile to the extent that its survival is a function of the popularity of its core values (Mattes 2002).

More in the same vein is widely available and there is no need to relay such arguments in detail here. **[1]** Among the pessimistic assessments of South African democratic performance and likely future trajectories there are different explanations for why the outcomes of political transition have been so disappointing. One line of argument is to locate the reasons for democratic shortcomings in the deficiencies of the constitutional system, and in particular in the electoral system which provides no incentives for representatives to make themselves accountable to citizens. Another quite widely held view is that neither of the two main players during the negotiations, the ANC and the National Party government, were profoundly committed to democracy and, to cite Pierre du Toit, the ANC in particular was negotiating in '*bad faith*': assured by their own opinion polls of electoral victory, a temporary embrace by its authoritarian leaders of

liberal values was merely a means to the realisation of an ultimately anti liberal transformative project (Du Toit 2001; 2003). In this reading, the '*progressive colonization*' by the centre of '*independent checks on executive power*' (Butler 2003: 111) offers increasing confirmation of the ruling party's '*hegemonic*' aspirations.

Left wing as opposed to liberal commentaries offer equally gloomy diagnosis of the ANC's performance in office. Here the ANC's failings are not so much the consequence of its Leninist heritage but rather the effect of the bad bargain it sealed with multinational capital in the run-up to constitutional negotiations in which leadership supposedly committed itself to accepting the constraints of a globalised market economy and to confining social reforms within the fierce restrictions of a neo-liberal growth strategy. In this view the ANC's centralisation of power in the executive is a defensive reaction to the growing threat posed by the social movements of the very poor whose expanding constituency is responsible for the withering of the ANC's own popular base and the general reluctance of citizens to participate in whatever consultative procedures remain within the formal political framework. [2] From this perspective, the local social group most likely in the future to exercise decisive influence on public policy is composed of the beneficiaries of black economic empowerment, many of them former ANC office-holders.

My own work offers rather more complicated readings of South African democratic performance. In contrast to the evaluations just cited, I find that with respect to social delivery, the government has generally met citizen expectations. In fact the expanded provision of public goods – including grants and pensions, subsidised housing, clean water in the countryside, primary health care facilities, and so on – has been on a scale that makes the characterisation of government strategy as '*neo liberal*' fairly implausible. This is an administration that has significantly, since 1994, increased the '*social wage*' since 1994 and in so doing has impacted significantly on inequality statistics, for state expenditure has been substantially redirected at especially the rural poor. [3] One reason for this is that in 1994, an already quite substantial base for a welfare state was in place; as Jeremy Seekings has noted, from the 1960s onwards the apartheid state provided an expanding range of entitlements to both citizens and subjects (Seekings 2002). These were racially calibrated to be sure, but on a scale that made South African rather unusual in the developing world and which may help explain the pro-active

(to cite Charles Tilly) nature of the political claims that black South Africans began to assert from the mid 1970s onwards. The state has expanded, not shrunk, and successful deficit reduction (from in any case a relatively low degree of indebtedness in 1994) makes it likely that its welfare capacity will maintain itself.

Nor do I find the emphasis in some liberal as well as certain feminist analyses of the South African state as '*patrimonial*' especially persuasive. This is despite the increasingly abundant evidence of venality and rent-seeking among officeholders and officials. In fact it is quite difficult to find conclusive signals as to whether corruption in any sphere is waning or expanding though public perceptions suggest the latter. The apartheid state as it became increasingly demoralised was progressively affected by dishonest misappropriations of public goods and certain patterns of behaviour have persisted; after all in many areas the same officials are in place. My own research suggests, though, that much of the corruption is new, and that it flourishes in precisely those areas in which the state is undertaking fresh obligations to citizens, in housing for example, and that it may be the consequence of changed systems of management rather than inherited traditions, patrimonial or otherwise (Lodge 2002b). It does not exist on a scale that is sufficient to seriously negate any claims about the state's expanded capacity to meet basic needs: this expansion of the state is, I would maintain, one of the most important political developments since 1994. This is not a system in decay.

I think there are strong grounds for proposing a more optimistic scenario for the survival of the procedural aspects of democracy - generalising from the behaviour of parliamentarians, in opposition and otherwise, the record of the judiciary, and the general vigour of the media. My own recent research preoccupation has been with the development of the party system, surely an indispensable component of a healthy and participatory liberal democracy. So far my data collection and analysis has concentrated on the ANC. I have interviewed at length a range of senior officeholders, but more importantly, with a team of student fieldworkers we have questioned nearly 500 rank and file branch members, mainly in the Gauteng. What have been, so far, our most important findings?

This is not a movement in decline. At the time of our research, at the beginning of 2003, membership was booming at around 400,000 - and the trend continued. Our interest was in kinds of commitments that are required of members. A call by leadership for branches to undertake various kinds of community development work evidently elicited a ready response: about three quarters of the people we

had interviewed had been involved in such activities as tree planting or hospital visiting, many several times. A large majority attended monthly branch meetings and about a quarter had been involved in fundraising projects. About a third said they read regularly the ANC's newsletter. Such data suggested a relatively activated membership and a movement with quite a vigorous local life. Cross tabulating demographic data with branch positions suggested, moreover, a movement that at this level is quite egalitarian: about a third of the women we interviewed held positions on the executive as did a similar proportions of the members who were unemployed. In their responses to open-ended questions we did collect sentiments that suggest that ANC members may be motivated by a mixture of concerns - self interested as well as idealistic - but generally it does appear that the ANC has remained a mass party, and that its activist support remains enthusiastic, not just dutiful. Meanwhile, secret ballots supply a degree of opportunity for members to exercise leverage over leaders at party conferences despite strongly consensual mechanisms in which the crucial electoral dynamic is the bargaining between provincial nomination leaders and national notables. Internal conflicts within the organisation over the government's reluctance to provide anti-retroviral medication to HIV-AIDS patients supplies one key instance in which leadership found itself compelled to defer to pressure from within (as well as outside of) the organisation. My guarded conclusion from the evidence that I collected was that so far the ANC has managed to hold back the symptoms of organisational degeneration that often characterise dominant parties that face no serious electoral challenge. In so far that strong parties can benefit democracies, my work on the ANC represents a positive finding: South Africa's party system includes a least one robust organisation.

Is it likely to develop any more? The more obvious trends from a succession of elections that have resulted in ever increasing majorities for the ANC and persistently fragmented opposition might suggest not, at least not in the predictable future. Popular commentaries often echo the predominant academic evaluation of the 'founding' 1994 poll as a '*racial census*' in which, for African voters particularly '*the charismatic factor appeared to be the single most important motivation*'. African voters supported the ANC then largely because of emotional considerations rather than '*calculations of interests, benefits and costs*' (Johnson and Schlemmer 1996). As Jeremy Seekings has suggested, though, such findings were comparatively uninformed by opinion polling evidence concerning the motivations of individual voter behavior.

Traditionally South African electoral studies tended to assume that voters made their choices largely as a consequence of the collective predispositions of the communities within which they lived with ethnic and (more occasionally) class membership as the principal determinants of electoral decisions. More complicated sentiments that may have prompted voter identification with particular parties were neglected in studies of pre-1994 elections (Seekings 1997). Evaluations of the 1994 poll as a '*uhuru*' election are reinforced by references to the International Electorate Commission (IEC)'s inefficiency as well as territorially possessive behaviour by parties whose exclusion from their home bases of rival activists apparently enjoyed general support from intolerant voters. The persistence of evident '*political intolerance*' among citizens as documented in opinion surveys, the ANC's willingness to use the advantages of incumbency when contesting successor elections, and its success in mobilising almost universal support amongst voters in most African neighbourhoods have helped to maintain convictions that the outcomes of South African elections are largely predetermined by the solidarities and ascriptive identities that arise from historic social conflicts, solidarities that are reinforced by the ruling party's adroit deployment of patronage.

These sorts of assumptions are at odds with the findings that emerge from opinion polling, which suggested, for instance, sharp declines in party identification across a set of intervals between 1994 and 1998 (when identification with the ANC was down to 38 per cent). The gap between the proportions of polling respondents willing to identify themselves with parties and the persistence up to polling day of sizeable shares of the African voting population suggesting to pollsters that they had not made up their mind about who to vote for have suggested to certain analysts that South African voter behaviour is considerably conditioned by performance and campaigning. '*Discriminate analysis*' of a range of responses concerning economic trends and political performance collected in a 1998 poll enabled a correct prediction of party preferences without knowledge of the respondents' races, language or classes. To be sure, South African voters are influenced in their evaluations of party performance to a degree by the communal context in which they live, but this does not predetermine their choices: these are the consequence of judgement and to an increasing extent support for the ruling party is conditional (Mattes, Taylor and Africa 1999).

My own work on elections tends to confirm these suppositions, despite its intellectual base in the traditional preoccupation of South African electoral analysis with the behaviour of parties during campaigning. Both in 1999 and more recently this year, parties tended to emphasise *'policy and performance rather than identity in their electoral appeals'* (Lodge 1999: 208) with the ANC developing especially sophisticated campaigning strategies with respect to those segments of the electorate perceived to be 'swing' voters, especially within the racial minorities. The ANC's emphasis on door to door canvassing in its traditional base communities also indicate a leadership that did not take loyalty as the guaranteed outcome of ascriptive identities. And with good reason: in my research on the 2000 local elections I used more than 5,000 reports of electoral meetings compiled by a national network of election monitors. Here I found ANC candidates confronted with critical and assertive audiences even in small rural settlements: in the conduct of these meetings there was no indication whatsoever of the deferential style one might expect from the dynamics of patronage *'big man'* politics; electoral support was quite obviously seen as contractual and conditional on performance. Indeed in these local elections historically white parties were able to make significant inroads into previous ANC strongholds, provided that is that they already had a local organisational presence (Lodge 2001). A huge expansion of welfare entitlements during the course of 2003 was one key to ANC gains in poor communities in 2004, especially in the IFP (Inkatha Freedom Party) heartlands of northern KwaZulu Natal. Facilitating apparent shifts in African voting choices in the 2000 local elections and in the general election this year were improvements in electoral administration (especially with respect to voter registration) and expanded electoral monitoring as well as a more relaxed local political climate. This year simultaneous canvassing of African neighbourhood by rival teams of activists, impossible in 1994, was both routine and tranquil, accepted apparently by residents as legitimate. The Democratic Alliance, the runner-up in the 2004 poll, nearly doubled its support, largely due to new allegiances among Indian and Coloured voters and probably from a few hundred thousand Africans as well. No longer an overwhelmingly white supported party, it faces a formidable task in consolidating its very dispersed and socially heterodox electoral base. If we are correct, though, that South African voter behaviour is predicated on judgement and choice, rather than the compulsions of history and communal identity, the DA's mission to become an African party is by no means quixotic. Much will depend, though, on the success of its efforts to establish a living presence in African communities.

As with evaluations of democratic performance, the academic community that focuses on South African foreign policy is sharply divided. Two interpretations reflect conventional approaches in international relations. In one view, South African policy shifted abruptly in 1994, and since then has been prompted generally by idealist efforts to promote new kinds of democratically-oriented institutional architecture in both continental and global governance and to further a collective search for global re-distributive justice. An opposed understanding is to view South Africa's external relations as motivated chiefly by realist concerns arising from acknowledgement among policy makers of the instability of the international order and recognition of South Africa's marginal status within it. From this perspective, South Africa's priorities should be to align herself with powerful industrial countries and exploit her own status as a sub-hegemonic power on the continent.

Advocates of both realist and idealist prescriptions disagree among themselves about the degree to which an ANC governed South Africa has conformed with one or other of these policy prescriptions. Generally speaking, though, the trend among analysts working with these concepts is to suggest that South Africa's foreign affairs is governed by quite skilful exploitation of its role as a *'middle power'*. Here it joins a group of medium sized regionally dominant states that attempt to enhance their international standing by endorsing 'multilateral solutions to international problems' and adhering to conventions of good international citizenship. In Africa this has meant, during the Mbeki presidency, adopting a fairly self effacing position on the continent, to the despair of President Mbeki's realist critics. The rewards for sensitivity to continental protocols are now evident in the major role South Africa has played in designing successor institutions to the OAU as well as the progress in brokering political settlements in Congo and elsewhere. [4]

This perspective of South African foreign policy as characterised by essentially benevolent principles conflicts with another set of views that stress continuities rather than ruptures with the apartheid era. This view maintains that policy remains bound up with crudely realist conceptions of national interest. In this vein, Thabo Mbeki's claims to *'put people first'* in his conduct of foreign policy are only rhetorical. South African democracy is barely procedural and hence to expect a foreign policy that is either formed in a consultative way or informed by people's needs is naive. [5] The most important social influences on policy makers

are conservative and historically entrenched. In a critical appraisal of *'South Africa's post apartheid security system'*, Peter Vale has noted that too often, South Africa's relationships with its African hinterland are still influenced by *'old security habits'*, and by its predispositions for *'constructing southern Africa as an eschatological threat'*. This is especially obvious in South Africa's harsh treatment of African immigrants (Vale 2003). For Vale and other adherents of the *'critical reflexive'* school in South African international relations scholarship conceptions of national interest, realist or idealist, remain undemocratic and conservative, constrained as they are by international and domestic hierarchies of power and wealth and wedded as they remain to an oppressive matrix of colonially created states and boundaries.

I am not so sure. I am not an international relations expert and have done relatively little work in this area. I have looked recently in some detail at South Africa's constructive engagement with Zimbabwe and certainly in as much as we can make sensible judgements about its motivations these do seem to accord with a perception of its own role as a middle power that can best exercise leverage on Harare through multilateral continental institutions. However it is also likely that different and conflicting norms or values - informing for example, efforts to promote human rights - may shape policy in ways that make the definition of interests very difficult to fit comfortably into one or other of the dichotomous categories supplied by realist or idealist notions of state behaviour. [6]

My main reservations concerning the new *'critical theory'* based approaches to South African foreign policy studies are to do with their grounding assumptions about the world we live in. As I hope I have shown, South Africa's new democracy can make stronger claims for itself than merely conformity with its procedural formula. To a remarkable extent the South African state has retained its vigour, in defiance of prescriptions that allegedly arise from global capital movements. In general, democracy's critics in South Africa, both conservative and radical, have been too ready to write off the prospects for the liberatory fulfilment of a politics of modernity. Certainly apartheid was a modernising project and it failed but that failure was despite a degree of societal and economic and cultural transformation undergone by very few other countries in the colonial world. We should not be so surprised if the inheritors of the state created to administer such a complex and sophisticated system of coercive modernization can continue to change people's lives - for better and for worse. Nor should we be so eager to dismiss the

likelihood that political leaders that command such formidable bureaucratic power can free themselves to an extent from the constraining compulsions of global markets and domestic sectional interest to pursue emancipatory goals.

—

Notes

- 1 For an especially useful review see Butler 2003.
- 2 See for a good example of this genre Bond 2000.
- 3 See Chapter Three in Lodge 2002a.
- 4 For a strongly argued idealist projections of South Africa's role as a middle power see Landsberg (2000).
- 5 See especially Ian Taylor's contribution to Nel and Van der Westhuizen (2004).
- 6 See for an intelligent development of this argument Black and Wilson (2004).

References

- Black, D. and Wilson, Z. (2004) 'Rights, region and identity: Exploring the ambiguities of South Africa's human rights role', *Politikon* 31(1).
- Bond, P. (2000) *Elite transformation: From Apartheid to neoliberalism in South Africa*, University of Natal Press.
- Butler, A. (2003) 'South Africa's political futures', *Government and Opposition*.
- Du Toit, P. (2001) *South Africa's brittle peace: The problem of post-settlement violence*, Basingstoke: Palgrave.
- Du Toit, P. (2003) 'Why post-settlement settlements?', *Journal of Democracy* 14(3).
- Johnson, R.W. and Schlemmer, L. (1996) *Launching democracy in South Africa: The first open election, April 1994*, New Haven: Yale University Press.
- Landsberg, C. (2000) 'Promoting democracy: The Mandela Mbeki doctrine', *Journal of Democracy* 11(3).
- Lodge, T. (2002a) *Politics in South Africa. From Mandela to Mbeki*, London: James Currey.
- Lodge, T. (2002b) 'Political corruption in South Africa', in A. Heidenheimer and M. Johnson (Eds), *Political corruption: Concepts and contexts*, transaction books, New Jersey: Holt, Rinehart & Winston.
- Lodge, T. (2001) 'The South African local government elections of December 2000', *Politikon* 28(1), May.
- Lodge, T. (1999) *Consolidating democracy: South Africa's second popular election*, University of the Witwatersrand Press and the Electoral Institute of

Southern Africa, Johannesburg, p. 208.

Mattes, R. (2002) 'South Africa without the people?', *Journal of Democracy* 13(2).

Mattes, R. Taylor, H. and Africa, C. (1999) 'Judgement and choice in the 1999 South African election', *Politikon* 26(2).

Nel, P. and Van der Westhuizen, J. (Eds) (2004), *Democratizing foreign policy? Lessons from South Africa*, Maryland: Lexington Books.

Seekings, J. (2002), 'The broader importance of welfare reform in South Africa', *Social Dynamics* 28(2).

Seekings, J. (1997) 'From ballot box to the bookshelf: Studies of the 1994 South African general election', *Journal of Contemporary African Studies* 15(2).

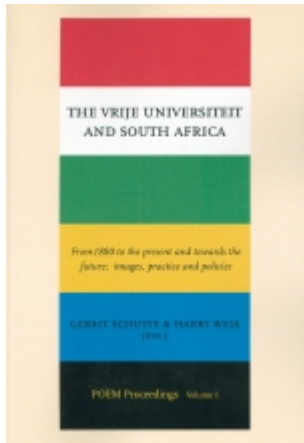
Vale, P. (2003) *Security and politics in South Africa: The regional dimension*, Boulder and Cape Town: Lynne Rienner and the University of Cape Town Press.

About the author:

Tom Lodge BA, B Phil & Ph D (York), is Professor of Peace and Conflict Studies in the Department of Politics and Public Administration at Dean, Faculty of Arts, Humanities and Social Sciences at the University of Limerick. Before his arrival in Limerick in 2005 he was Professor of Political Studies at the University of the Witwatersrand in Johannesburg, South Africa. He has also held positions at the University of York, the Social Science Research Council in New York, and the Electoral Institute of Southern Africa. In 1999 - 2000 he was Chair of the Africa Institute in Pretoria and between 2004 and 2005 he served on the Research Assessment Executive Evaluation Committee of the National Research Foundation in Pretoria. General research interests: African political parties, democratisation, post conflict politics, late development, political corruption.

POEM: Some Trends In South African Academic History:

Changing Contexts And Challenges

Seismographic social and political shifts introduced the 1990s: the end of the Cold War, the demise of communism abroad, and in South Africa the official end of apartheid and the subsequent instalment of a new democratic government. Given these developments it is reasonable to expect that historians, who construct their versions of the past in the present, and are at least to some degree influenced by that present, should, in the light of wider contextual changes, re-evaluate their approaches and revise their interpretations.

The relationship between societal change and historical production is, however, not a simple one-to-one function.

It is against this background that this paper seeks to identify and briefly explore selective developments pertaining to the dynamics of the historical profession in South Africa and the intellectual correlates that help to define the current nature of the enterprise. The paper focuses only on certain aspects and makes no claim to have covered the vast and treacherous area exhaustively.

Academic historians and the question of growth

The 1990s were not the most auspicious of times for the profession. Instead of bemoaning this fact, it may be more profitable to apply historical insights to the phenomenon and to ask what are the conditions that are particularly conducive for the expansion of the historical enterprise as practiced professionally? This necessitates a brief look at the contextual forces that helped to shape the profession in South Africa.

The profession reached its high point during the 1980s. It was a period when the History Department at the University of South Africa could boast with a staff of 35 historians; today (2005, *ed.*) it is halved. The University of Stellenbosch had a staff of eight; today it is almost half that number. Staffing figures at some other universities in the country would tell very much the same story.

To explain the growth up to the 1980s, one has to bear in mind that structurally job opportunities were limited for black people and given the lack of options many gravitated towards teaching (Crankshaw 1997: 23). This helped to swell the

number of teachers and of those who included history as a subject in their courses. Moreover, since the 1960s the educational system rewarded teachers who obtained degrees financially and also those who sought to improve their qualifications. This served as a powerful incentive to engage with the discipline. Of course the system was skewed as it was largely whites (because of their higher participation rate in tertiary education) that benefited most, but black people were not excluded. Many teachers used the opportunities to gain higher degree qualifications in a teaching subject such as history. To oversimplify matters slightly - interest in history could be bought. But there were always those individuals who may have enrolled initially for pecuniary reasons, but for whom it also turned out to be an occasion to engage meaningfully with material that otherwise might have remained outside their ken.

The system almost inadvertently provided the opportunity for what can be called 'creative misuse', in that educators who were on top of their subject could introduce critical material that ran against the apartheid grain. In this way a mustard seed of doubt could be disseminated far and wide, undermining the spurious historical legitimacy for apartheid. The Minister of Education, Kader Asmal, has recently singled out for acknowledgement *'the role of many courageous historians, educators and practitioners who refused to abide by the official line at the time ...'* (The South African History Project Progress Report 2001-2003: 20).

Ideologically circumstances in SA since 1948 favoured the development of the historical profession as so much of what happened in the country since 1948 laid claims to a justificatory and legitimising historical base. Of course, in the process historians discovered much more than apartheid related matters and also cast their findings in a form which did not necessarily dovetail neatly with narrow political programmes of particular groupings. But by and large the politics and conditions in the country acted as a powerful dynamo for historical research. Peter Kallaway has highlighted the centrality of history from the late 1970s onwards: *'In the struggle for liberation from apartheid, history was an extremely important tool for critical debate. It was a tool that empowered those who ruled and those who resisted. As a young teacher, history provided me with a fascinating and dynamic set of tools for engaging young people with the awful dilemmas of our nation'* (Kallaway 2002: 28). It was a period which saw the academic eclipse of the Afrikaner nationalist school, and in its wake followed

debates between liberal and radical historians as to what constituted the main driving forces in South African history. The intellectual fermentation was marked by the expansion of several history departments.

In the 1990s, at a time when a significant number of black scholars could have been expected to enter the fold, a complex set of pressures impacted on the profession to undercut potential growth. One set was the immediate and institutional forces that bore directly on the circumstances and practices of historians and their discipline, and another was the pressure exerted on by historians by events and processes originating in their society but '*outside*' their workplace. **[1]**

These two categories can be briefly explicated. South African universities were late but zealous converts to the creed of affordability, efficiency and rational resource allocation. These were often market driven and history departments had to restructure and downsize as they could not offer any immediate market-related product. In addition school curriculum design in the 1990s did not favour history which had a knock-on effect on the supply of history teachers and hence also history lecturers at university. Right up until 2001 there was sufficient reason to be concerned about the impact of outcomes based education on history teaching as the subject ran the real risk of being marginalized (Grundlingh 2001: 315). There was also a growing gap between what the academy had to offer and what the state required. The discourses of the market and macro-economic policy did not dovetail with the language of historians and the general thrust of their work.

However, as far as policy is concerned, wiser counsels prevailed in the corridors of power and the curriculum was adjusted to allow sufficient room for history and new history syllabuses were drafted accordingly. Through the South African History Project, initiated by Asmal, a concerted effort has also been made since 2002 to re-invigorate the study of history in South African schools. **[2]**

At societal level the profession was affected by developments in the public/political realm. Anti-apartheid white academic historians found that with the dissolution of apartheid they were stranded in some ways, bereft of a persuasive political purpose and oppositional cachet they had previously enjoyed. Historians who were neutral about apartheid or pro-apartheid in their political outlook could hardly in a new context flaunt their earlier disquisitions with any manner of conviction, so they retreated into safe and rather pedestrian topics outside the

mainstream of historical debate.

In addition, in wider society with the rapid rise of a black middle class there was, with a greater variety as well as better remunerated employment opportunities available than ever before, a greater emphasis on material consumption. Without wishing to imply that this class has become a-political, overt politics and the past have now come to matter somewhat less. One scholar has observed that ... *the black South African subject of the 1990s bears very little resemblance to the feted 'revolutionary worker of the struggle' as she/he hurries home fitted out by Sales House, in an entrepreneurial taxi, to watch The bold and beautiful on television* (Bertelson 1998: 240).

Their children joined the '*Nike generation*' and share the obsession with fashion and culture common to young people. The world view of some members of a new generation of post-apartheid young black people does not appear to be infused and directed by an acute sense of past grievances.**[3]**

Having outlined and contrasted the contextual factors that impacted on the profession, we are faced with the question whether these will continue to have an adverse effect or whether it will be possible to allow for the emergence of a new generation of historians who will be predominantly black.

A return to the 1980s is of course neither possible nor desirable. The growth during this period can be seen as quite artificial as so much depended on apartheid; structurally in terms of lack of open-ended career opportunities for black people and ideologically as an issue that by force of circumstance informed much of academic debate and historical writing. In a new context it will perhaps be possible to discern a less spectacular but more steady growth based on more realistic premises than the unsound fundamentals which buttressed the spectacular growth in the 1980s. In addition, while the country moves further into a post-apartheid future and the current present becomes the past, South African history may incrementally acquire a semblance of normality as it edges towards more inclusive narrative of events which despite possible different emphases will at least pertain to all groups as fully fledged South African citizens.

To accommodate and ensure that such a scenario can develop, it is, however, necessary for the foundations to be laid in the present. In terms of tertiary education it implies that institutions should be alive to the impact of market

related measures on the humanities and the attenuating effects it can have on subjects such as history. For the discipline to renew itself and to create the space for the nurturing of new talent, a measure of institutional financial support is essential.

Currently (2004, ed.) approximately 27 per cent of university staff members involved with the study of history are black (other than white) (South African History Project 2003).**[4]** Given this percentage much is made in the report of the South African History Project of the necessity for a 'strong study of history in school' as the 'essential bedrock for producing new generations of black and female historians to supplant the current white and largely male domination of the South African historical profession' (The South African History Project Progress Report 2001-2003: 40). Those classified along these lines and earmarked for extinction may perhaps take umbrage at such a summary dismissal, but it should be read as a policy comment and not necessarily as an indictment of their intellectual contribution. Given the state's equity policy and the aging profile of the predominantly white academic community as a whole (Mouton 2002: 7; Mail and Guardian 31 July 2003), it would be make little sense to predict anything else.

Within the next five to ten years a whole range of historians at South African universities will have reached retirement age and in terms of equity policy their replacements will then have to come mainly from the designated groups. The professional outlook for young white male historians is exceptionally bleak in the short term, though it may perhaps improve in the medium to long term. Given these policy determinants and the structural position of white male historians who lived through a period of extraordinary growth in the profession, it is probably, if not superfluous, certainly less than fruitful on their part to agonize about their own historicity.**[5]** Structurally in terms of policy the prospects for black graduates will remain favourable.

This is not to imply that there is a phalanx of young potential historians eagerly waiting in the wings. There are valid reasons to be concerned about the number of black potential academics who prefer the boardroom to the lecture room as it creates a situation that militates against a new and intellectually vibrant cohort making their mark (Grundlingh 2001: 314-5; Mail and Guardian 2 July 1999; Saunders 1999: 50). In the highest government circles there is also a measure of concern about what students expect to gain from a university education (Ryklief 2002: 116-7; see also Daily News 16 April 1999). As far the history field is

concerned, there are currently 86 doctoral students registered for history and history education (The South African History Project Progress Report 2001-2003: 11). The total falls broadly within the band for other social science subjects, but the number of black students remains relatively small. If not addressed, a disjuncture between policy aims and actual implementation is likely to arise in the not too distant future.

The postmodernist and post-colonial challenge

Apart from staff developments within the profession, at the level of underlying and embedded change South African history as a scholarly pursuit also had to face the charges of post-modernism. Of particular importance here is the textual turn: evidence, truth, and the nature of historical enquiry itself came in the firing line. There are those scholars though who, slightly mockingly, invoke the postmodernist and post-colonial debates of the 1990s in the tones of a circus ringmaster: *'Welcome to postmodernism: world of the media spectacle, the disappearance of reality, the death of Marxism, and a host of other millenarian claims'* (Stabile 1995: 90).

In a broad sense postmodernism with no readily discernable centre can be seen as a cultural response to late 20th century capitalism a post-industrial West. In the South African context with its different historical trajectory, it would be more appropriate to employ the notion of post-coloniality. Whereas post-modernism in the West can vacillate from left to right, but mostly right, depending on the slippages underfoot, post-coloniality has a more firmly embedded political agenda in that it pays sustained attention to the imperial process in colonial and neo-colonial societies and is intent on subverting the actual material and discursive effects of that process (Ashcroft, Griffiths and Tiffen 1995: 117-8). The thrust of post-coloniality is of particular concern to the historian as not only is the 'normal' methodological procedures of textual criticism of his material called into question, but the whole system of academic knowledge of which historical writing is a part, is regarded in itself as a western and colonial edifice outside of which no western scholar can stand (Vaughan 2002: 2-3).

Of considerable importance here is the issue of language, and the freight of often unsubstantiated assumptions that is *'inscribed'* in language. Leon de Kock, writing on missionaries and African converts in the 19th century eastern Cape, has emphasized the pervasive impact of English: The *'English'* of economic empowerment, or of social mobility and political influence within the revised

hierarchies of power, also carried in its very substance new narratives of personhood, of the proper presentation of the body, of the best moral choices, of the most suitable organisation of the land and the dwellings thereon, of a new cosmological scheme, of the very clothes one should wear, the thoughts one may think and the manner in which work - and rest - should be performed (De Kock 1986: 189).

Post-colonial theorists regard language as integral to social reality, if not in a deterministic way then at least in a constitutive manner. Historians have not been oblivious to language as a social agent, but post-colonialists go further in alerting us to the inescapable encodedness of language, the irreversible contamination of a language like English, which itself is rooted and embedded in the whole colonial process. Post-colonialism does not preclude some purchase on '*historical reality*' through the conventional historical interrogation of sources - a difficult enough process at the best of times - but it complicates access to that which historians regard as discernable fragments of the past. Although historians have long been aware of the instability of their sources and the contingent nature of the facts they uncover, they are now confronted with the additional and daunting prospect that their very medium of communication, instead of explaining things, has itself become an object that needs to be elucidated and indeed justified.

What is an appropriate response to this? Although there are no easy or definitive answers, historians are not helpless in defence. It can be pointed out that the critiques emanate primarily from the field of literary and cultural studies or anthropology and speak in the first place to practitioners in those fields, and only then to historians. Erecting disciplinary boundaries to ward off the challenges of post-coloniality may be seen as an evasive strategy, but it has to be recognized that historians themselves have not been inactive in subjecting their discipline to much the same criticisms. Within their own ranks historians have readily admitted that their practice is a discursive one, that truth-telling about the past is a variable which is dependent on a changing context and to some extent on the language employed, and that the notion of 'objective-scientific' history is often part of the seamless web of wider political projects. **[6]** These are conditions and imperfections historians have come to live with.

There are, however, those analysts who would argue that post-coloniality also calls into question the relationship between historical writing and power. Power in this sense does not only imply simple domination or repression, but refers to a

set of relationships or processes that produces and/or controls certain broadly determined outcomes. The production and acceptance of academic history as 'approved' knowledge are seen to be largely governed by specific conventions and rules. These criteria, such as standards of inclusion and exclusion, measures of importance and ways of evaluation, are not regarded as value-free but as bearing the stamp of a particular political environment with its own dimensions of power.[7] While such linkages can be readily acknowledged, the question can also be raised as to whether these are so limiting that there is no space for loosening the hold of the thought-context mode without implying that it can be completely severed.

Moreover, the over-emphasis of intellectuals as agents of power, is also problematical for another reason. Although such an analysis may at first appear radical, it can easily turn out to be self-serving. By elevating and emphasizing the position of the intellectual to the extent that it does, can be seen as potentially damaging to those who are not intellectuals. The supposed power of intellectuals as a conceptual tool per se is accentuated, and not that of class or other categories. In this sense then, the self-critique of historians and intellectuals can actually be regarded as 'a critique of intellectuals which has been transmogrified into a tool to confirm the centrality of intellectuals' (Scalmer 1996: 161).

Apart from the emphasis on the author, post-modernist thinking also tends to highlight 'difference' and 'differences'. It is an area in which neo-Marxian social history had somewhat of a blind spot as culture was underplayed in the more rigid class versions of this mode of analysis. At times tribesmen lost their cultural identity too readily to become peasants and Van der Merwe lost his red neck, Calvinist blinkers and holy covenants too easily to become a fully-fledged proletarian with little sense of culture. While this shortcoming has to be admitted and in some revisionist writing of the 1990s it has also been avoided (see for example Van Onselen 1996), one equally has to be aware of the negative side of an overemphasis on ethnic culture and cultivating 'difference', particularly in South Africa. As Norman Etherington has explained: *Liberals and Marxists in their own peculiar ways purported to see through difference to a common human condition which anyone might articulate or understand. Some post-modern poses replace this with an opacity of otherness, whose corollary is that only the other may speak for herself/himself. When this opacity extends to ethnicity and culture the intellectual ghost of apartheid walks again* (Etherington 1996: 41).

These are intricate issues which cannot be fully explored within the confines of this paper. However, one can tentatively suggest that working with an either/or dichotomy is probably counterproductive. A re-configuration and extension of the boundaries of the ways in which we think about the past can be the first stepping stone in trying to incorporate '*difference*' without allowing it to dictate. Indian subaltern studies, though not without its own internal contradictions, have attempted to encapsulate such a broader sense of history.[8] Widening the historical lens, conceptually and methodologically, can create the opportunity to '*defamiliarise the familiar and to unfold the unfamiliar*' (Amin 2002: 38)[9] - a process through which '*difference*' may be problematised.

Heritage contexts

During the 1990s most South African university history departments developed courses which in one way or the other engaged with heritage matters. In part it picked up on an increasingly salient global trend, but it was more pertinently a pragmatic attempt to arrest falling student numbers, in that heritage, particularly if linked to tourism, appeared to have a marketable commercial edge to it. [10]

This development also correlates with wider trends. In the post-apartheid context the earlier radical social history perspective (developed mainly though not exclusively at former predominantly white universities) with its emphasis on the fault-lines in society and class in particular, appeared increasingly inappropriate as the new South Africa slipped into nation-building gear. The disaggregating imperatives of social history and the conforming impulses that guide nation-building make for a very grating gearshift, if at all.[11] What the marginalized in society - for example the black underclasses and '*poor whites*' which loomed large in social history analyses - represents, is too jarring or too ideological dissonant to be accommodated within the homogenizing fold of a new nation eager to display neat and tidy modernising African unity as opposed to ugly unravelling strands of a society frayed at more than just the capitalist edges. The time for a '*socially responsible past*' has arrived and heritage is very much part of it.[12]

The broader cultural purchase of new legacy and other heritage projects, however, cannot be automatically assumed and its hold on an audience at large appears to be uneven. While the appeal of the great and good will certainly have a certain resonance, such heritage can also be limiting. This is clear from experiences of a former history lecturer, Neil Roos, at the University of the North

West (UNW) in Mafikeng: *My teaching experience at UNW, where most of the students are from rural areas and country towns, has alerted me to the pitfalls of 'national' history, and suggests a need to move beyond the iconographic level, with its predictable focus on 'big' national events and figures ... I teach a course in heritage studies, and my students have frequently expressed frustration at the tenuous connections between their own lives and the way in which the emerging national narrative (e.g. the Sharpeville massacre, the symbolism of Robben Island; Mandela-ism) is commemorated ... I have tried ... to [encourage them] to recall their own family and local stories of poverty, oppression and resistance ... experienced mainly in the Bophuthatswana homeland. [13]*

Heritage is, moreover, important for economic reasons in being the object of what has been called '*the ultimate commodification of the tourist dollar*' (Cobley 2001: 618). Indeed, '*a heritage worth millions*', read the headlines in a recent South African newspaper (Mail and Guardian 31 January-6 February 2003: 4). It was not an exaggeration. André Odendaal, a former director of the Robben Island Museum, has provided valuable information on the financial scope of some of the undertakings of the heritage industry: Robben Island Museum (R200m), Freedom Park (R350m), the Gauteng '*Blue IQ*' projects (R750m) and the Apartheid Museum (R90m). These developments according to Odendaal will have important implications and he draws the conclusion that *[A]lmost as if by stealth, while complaints about the decline of history abound, a whole new billion rand heritage infrastructure is being put in place which will fundamentally reshape the heritage and public heritage environment in future, and create more opportunities for historians, educators and heritage practitioners* (Odendaal 2002: 9-10).

Coupled with this assertion is the belief that heritage will almost be a panacea, galvanising the study of history in general: *Heritage with its relatively accessible public, oral and 'living' history dimensions, political relevance and greater level of black leadership and involvement will play an important role in this. The growth of the heritage sector is a visible indication of the broadening of historical studies in general over the past decade* (ibid.: 33).

There is almost a kind of crusading edge to this emphasis as '*history*' and '*heritage*' are conflated seamlessly: *The claim of heritage to be 'history' can no longer be denied. In a real sense 'heritage' is the advance guard of post-colonial history in South Africa and developments there presage the changes to come in the professional history sphere at the universities* (ibid.).

Without wishing to deny the importance of the work that has been done in this area, such an assumption can do an injustice to both 'history' and 'heritage'. In his influential book on the heritage industry, David Lowenthal has drawn a nuanced distinction: *The historian, however blinkered and presentist and self-deceived, seeks to convey a past consensually known, open to inspection and proof, continually revised and eroded as time and hindsight outdate its truths. The heritage fashioner, however historically scrupulous, seeks to design a past that will fix the identity and enhance the well-being of some chosen individual or folk. History cannot be wholly dispassionate, or it will not be felt worth learning or conveying; heritage cannot totally disregard history, or it will seem too incredible to command fealty. But the aims that animate these two enterprises, and their modes of persuasion, are contrary to each other. To avoid confusion and unwarranted censure, it is vital to bear that opposition in mind* (Lowenthal 1998: xi).

In short, memory is not the same as history and memorialisation is not the same as historical writing. It is not necessarily a completely watertight division though. A particular framing of pastness can draw from a variety of historical dimensions; for example, from writing, visual imagery, oral traditions, memory and political perceptions of the past (or usually an amalgam of these) which in turn, if deemed worthy of memorialisation, can in a truncated form feed into and reinforce a more general historical consciousness.

It is furthermore conceptually important to distinguish between the terms 'heritage and/or the production of heritage' on the one hand and the 'study of the making of heritage' on the other. The terms cannot be used interchangeably as they deal with divergent activities. 'Heritage' and the construction thereof can be viewed as the product while the 'study of the making of heritage' is the disaggregation of that which is produced. This is of course not to imply that the production of heritage proceeds without substantial historical verification, but its ultimate aim differs from those who seek to interrogate the making of heritage from a variety of angles.

Nor, in an attempt to clear the conceptual undergrowth, is it the intention to convey the impression of a hierarchy of knowledge and that the writing of history is any way a superior zone to the unpacking of heritage. On the contrary, at times the latter can be analytical more challenging as several layers of understanding over time have to be unravelled. Writing on the dynamics of dealing analytical

with *'commemorative history'*, Peter Carrier has emphasised the kind of interpretative problems that arise as *'meaning derives from elements of both the original event and the new context within which the commemorative "event" takes place'* (Carrier 1996: 435). In South Africa a considerable amount of work of this kind has already been done most notably by some historians from the University of the Western Cape. By focusing on public pasts and the complex and often contradictory processes that impinge on the making of heritage, they have opened up a fruitful and multi-dimensional area of enquiry. [14]

A critical study of heritage may also allow some of the more intriguing counter ideas, relating to ways of remembering and/or non-remembering, to emerge. The questions asked by Shahid Amin in the context of India, can be equally relevant in South Africa: *'Can we at all remember without commemorating? Can we recollect without celebrating; recall without avenging? Why are national histories invariably encrusted in a lapidary mode?'* (Amin 2002: 36).

The contexts of an *'African voice'*

It is well known that Afrikanerdom used and shaped history to further its own political agendas. In general Afrikaner historical works, though often reflecting a great deal of archival research, were conceptually and interpretatively limited. Early and influential works by white English speakers displayed similar shortcomings and showed marked Eurocentric biases. Paul Maylam has made the salutary point that too often Afrikaner historians have become the only target: *This tendency to associate Eurocentric historical writing exclusively with Afrikaner nationalism is part and parcel of a larger tendency - to blame the apartheid system on Afrikaner nationalism. It has often been convenient for English speakers, conservative and liberal, to scapegoat Afrikaner nationalism. In the English quest for self-absolution, Englishness is separated from the harshness of the racial order: the blame for apartheid is cast on to others, while the fruits of the system are enjoyed* (Maylam 1993: 4).

Particularly during the 1970s and 1980s, substantial work has of course been done predominantly by a later generation of white English speaking historians of either the liberal or radical persuasion to correct this situation and to uncover large swathes of hidden black histories. The historical landscape has been altered well before major political shifts occurred. But it is true that even well into a decade of epoch making change in South Africa since 1994, a general and authoritative history of South Africa with a distinctly Africanist point of view is yet

to appear. Given the myriad of ways Africans have been excluded in the past from being accepted as full South African citizens, it is understandable that some academics have raised their concerns about the perceived absence of what can be termed an essentialist national '*African voice*'.**[15]**

It is common for new governments to recast history in terms which they regard as in keeping with their self-image and political programs. For example, with the introduction of communism in Eastern Europe after the Second World War intellectuals were implicitly or explicitly expected to help with the consolidation of a new order. The effect of this was that: While intellectuals were once distinguished by their ability to think independently, in the new philosophy, intellectuals were to be part of the stream of history, moved by its own dialectical laws, which were in turn supported by a new state machinery that guaranteed the success, or failure, of an intellectual career (Kennedy 1991: 98).

Closer to home, the passing of the colonial era in Africa paved the way for triumphalist nationalist forms of historical writing. Looking back on this, C. Neale has remarked: *To some [historians] it now seems regrettable, both from a political point of view in that it [nationalist history] served the interest of new regimes which in hindsight were not what historians hoped they would be, and from an intellectual point of view, in that historians concentrated on narrowly political themes at the expense of social and economic ones* (Neale 1986: 120-1).

And even closer to home, the notion of committed history happily resided in the home of Afrikaner nationalists. Here the 'main aim' in the 1940s was, as H.B. Thom, a foremost Afrikaner historian pointed out, *'to search for the truth in an honest way, and to keep that aim pure, but at the same time we had to do that in the midst of the volk'* (Grundlingh 1990: 7).

Of course, by drawing these comparisons one does not imply that Afrikaner nationalism was qualitatively the same as current black nationalist impulses in South Africa, nor that the way in which such developments in South Africa may play themselves out will necessarily have the same results as in the rest of Africa. But there remains a fine line between a history of nationalism and a nationalist history.

The notion of an authentic '*African voice*' may also turn out to be simply misleading. As the well-known historian, Eugene Genovese proclaimed at the

height of a similar debate in the United States of America: *'There is no such thing as a black theology, or a black point of view. Rather there are various black-nationalist biases, from leftwing versions such as that of the Panthers to rightwing — 'cultural nationalists'.* There are also authentic sections of the black community that retain conservative, liberal, or radical integrationist and antinationalist positions. Both integrationist and separatist tendencies can be militant or moderate, radical or conservative. All these elements have a right to participate in the exploration of black historical and cultural themes.[16]

Whether such a layered approach will prevail which will allow a multiplicity of *'African voices'* to speak, remains to be seen.

In essentialising the notion of an *'African voice'* in nationalist terms, a further possibility is that voices on the periphery may well be drowned out by the cacophony of such an overarching discourse. The importance of submerged voices has recently been illustrated by the micro-history of the trials and tribulations of Nontetha Nkwenkwe, a prophetess from the Eastern Cape during the 1920s and 1930s, and the way in which her religious visions and memories of her after she had been confined to a mental hospital in Pretoria, inspired rural followers for a considerable period of time (Edgar and Sapire 2000). Although some of the issues that she and her followers raised overlapped with those of nationalists, their movement was not cast in overtly political terms. Her story is one that shuns elite consciousness and she is unlikely to appear in the pantheon of nationalist heroes, but is not for that reason of lesser import.

What may turn out to be more challenging than grappling with a nationalist *'African voice'* in future, is the issue of dealing with South Africa's history in the context of Africa. The question of South Africa's *'exceptionalism'* on the continent has the potential to draw historians into a wider frame. It was Mahmood Mamdani who threw down the gauntlet to South African academics when he stated in 1996: Part of my argument is that apartheid, usually considered the exceptional feature in the South African experience, is actually its one aspect that is uniquely African. As a form of state, apartheid is neither self-evidently objectionable nor self-evidently identifiable. Usually understood as institutionalised racial domination, apartheid was actually an attempt to soften racial antagonism by mediating and thereby refracting the impact of racial domination through a range of Native Authorities. Not surprisingly, the discourse of apartheid - in both General Smuts, who anticipated it, and the Broederbond, which engineered it - idealized the

practice of indirect rule in British colonies to the north (Mamdani 1996: 27).

Although such an exposition of apartheid as a form of rule might also have appealed to the architects of grand apartheid in the sixties, Mamdani's position is of course very different in that he tries to move away from South Africa's 'exceptionalism' and correlates aspects of South African history as reflecting developments elsewhere on the continent. While Mamdani's ideas fuelled considerable debate in the mid-nineties, particularly at the University of Cape Town, the issues have not been resurrected since then. There may be good reasons for this, but the question of the South African past in relation to the rest of Africa remains. This is in contrast to some analyses of African literatures where 'hidden discursive and historical links between African contexts' have been found (Kanneh 1998: 91). Admittedly in dealing with historical experiences such links may be harder to find, but conceptual exploration and comparative studies as well as a greater engagement with African historiographies may perhaps produce new insights.

Furthermore, for a critical historical culture to be maintained in a radical South African democracy, there is a case to be made for an emphasis on histories of relatively new constituencies. This will include for example gendered histories and re-assessments of ethnic minorities, historical analyses of emerging 'soft' industries such as leisure and tourism as well as ecological, gay and anti-institutional movements. To bring these constituencies into the main historical frame may yield few grand celebrations, but academic life may benefit from the ensuing antagonisms, contradictions and complexities. [17]

Such exhortations, however, may be regarded as gratuitous and prescriptive as a new generation of historians will set their own agendas. But then again historical writing will always be a contested terrain. South African historiography has never suffered from blandness and it is unlikely to do so when a fresh cohort of academics with different backgrounds and agendas start flexing their academic muscles.

Conclusion

This paper has tried to outline some emergent trends and dynamics in the South African historical profession. While the number of black historians currently involved in the tertiary profession is roughly in the region of 27 per cent, contingent upon some contextual factors the outlook is that this number will

increase over the next five to ten years. Intellectual trends such as post-modernism and the flowering of heritage have caused historians to look anew at their basic assumptions and to interrogate and reflect upon the nature of pastness. In much the same mode the vexed question of the implications of what an '*African voice*' may constitute, and in a wider sense the conceptual leap to move beyond South Africa's '*exceptionalism*' on the continent can be seen as future challenges.

—

Notes

1 This analysis is indebted to Bundy (2002). See also Marks (2000: 225).

2 Details are to be found in The South African History Project Progress Report (2001-2003).

3 Cape Town 12 August 2002: 'Apartheid's legacy of apathy may not be a bad thing'.

4 I have made these rough calculations myself from a database which is by its own admission less than exhaustive.

5 For example H-South@H-Net.msu.edu, 'What is history doing?' (June 2001).

6 See for example Appleby, Hunt and Jacob (1994); Novick (1988); Maylam (2000: 134).

7 Compare Scott (1989: 680-1). For charges of this nature in the South African context see Maloka (1996), and Leroke (1996: 13-17).

8 For an extensive and critical review see Bahl (n.d.).

9 I am indebted to S. Jeppie for this reference.

10 See for example Carruthers (1998).

11 Some of these tensions are touched upon by Kros (2003: 326-36.)

12 Compare Cobley (2001: 618).

13 Quoted in Comoroff (2003: 21).

14 See for example Rassool (2000); Rassol and Witz (1993); Witz, Rassool and Minkley (2001); Witz (1998-1999). The history department at the University of Western Cape has also embarked on a large scale project on South Africa's public pasts. In addition, issues of heritage have also relatively early in the nineties found institutional niches at the University of Cape Town and the University of the Witwatersrand. See Hamilton (1993).

15 See for example Magubane (2002: 31, 36); Odendaal (2002: 30, 33).

16 Quoted in Meier and Rudwick (1986: 297).

17 Compare Cross (1999)

References

- Amin, S. (2002) *Alternative histories: A view from India*, Calcutta.
- Appleby, J., Hunt, L. and Jacob, M. (1994) *Telling the truth about history*, New York (etc.): Norton.
- Ashcroft, B., Griffiths, G. and Tiffin, H. (Eds) (1995) *The postcolonial studies reader*, London: Routledge.
- Bahl, V. (n.d.) 'Situating and rethinking subaltern studies for writing working class history', <http://www.svabhinava.org/friends/VinayBahl/subalternstudies.htm>.
- Bertelson, E. (1998) 'Ads and amnesia: Black advertising in the new South Africa', in S. Nuttal and C. Coetzee (Eds) *Negotiating the past: The making of memory in South Africa*, Oxford (etc.): Oxford University Press.
- Bundy, C. (2002) *New nation, new history? Constructing the past in post-apartheid South Africa*, Unpublished paper, Centre for African Studies, University of Copenhagen.
- Carrier, P. (1996) 'Historical traces of the present: the uses of commemorations', *Historical Reflections*, 22(2).
- Carruthers, J. (1998) 'Heritage and history', *H-Africa list*, 20 October.
- Cobley, A. (2001) 'Does social history have a future? The end of apartheid and recent trends in South African historiography', *Journal of Southern African Studies* 27(3).
- Comoroff, J. (2003) *The end of history, again? Pursuing the past in the postcolony*, Unpublished paper Department of History, University of Basel, 23 January.
- Crankshaw, O. (1997) *Race, class and the changing division of labour under apartheid*, London, p. 23.
- Cross, M. (1999) *Imagery of identity in South African education, 1880-1990*, Durham: Carolina Academic Press.
- Daily News (1999) 'Where are the intellectuals?', 16 April.
- De Kock, L. (1996) *Civilising barbarians: Missionary narrative and African textual response in nineteenth-century South Africa*, Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Edgar, R.R. and Sapire, H. (2000) *African apocalypse: The story of Nontetha Nkwenkwe*, Athens and Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Etherington, N. (1996) 'Postmodernism and South African history', *New Contree* 41(November).
- Grundlingh, A.M. (2001) 'Herhistorisering en herposisionering: perspektiewe op aspekte van geskiedsbeoefening in hedendaagse Suid-Afrika', *Historia* 46(2), November.

- Grundlingh, A.M. (1990) 'Politics, principles and problems of a profession: Afrikaner historians and their discipline, c1920-c1965', *Perspectives in Education* 12.
- Hamilton, C. (1993) 'The poetics and politics of public history', *South African Historical Journal* 29.
- Kallway, P. (2002) 'Introduction', in P. Kallway (Ed.) *The history of education under apartheid, 1948-1994: 'The doors of learning and culture shall be opened'*, Cape Town.
- Kanneh, K. (1998) *African identities: Race, nation and culture in ethnography, pan-Africanism and black literatures*, London: Routledge.
- Kennedy, M.D. (1991) 'Eastern Europe's lessons for critical intellectuals', in C.C. Lemert (Ed.) *Intellectuals and politics: Social theory in a changing world*, London: Sage.
- Kros, C. (2003) 'Heritage vs history: the end of a noble tradition?', *Historia* 48(1): 326-36.
- Leroke, W.S. (1996) *Historiography, or knowledge of the other: the possibility of reflexive history*, Unpublished paper, pp. 13-17.
- Lowenthal, D. (1998) *The heritage crusade and the spoils of history*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Magubane, B.M. (2002) *The illusion of liberal and radical historical debates*, Unpublished paper, Centre of African Studies, Copenhagen University.
- Mail and Guardian (1999) 'The potential for Thabo's renaissance', 2 July.
- Mail and Guardian (2003) 'Farewell the hallowed ground', 31 July.
- Maloka, T. (1996) *Radical historiography and African historians in South Africa: A preliminary reflection*, Unpublished paper.
- Mamdani, M. (1996) *Citizen and subject: Contemporary Africa and the legacy of late colonialism*, Cape Town: David Philip.
- Marks, S. (2000) 'The role of the humanities in higher education in South Africa', *Pretexts: Literary and Cultural Studies*, 9(2).
- Maylam, P. (1993) *History after apartheid*, Inaugural lecture, Rhodes University, 24 March.
- Maylam, P. (2000) "'Post-theory" and the historian's practice', *South African Historical Journal* 42.
- Meier, A. and Rudwick, E. (1986) *Black history and the historical profession, 1915-1980 in the United States of America*, Urbana (Ill.): University of Illinois Press.
- Mouton, J. (2002) *Hoër onderwys: feite en statistieke*, Unpublished paper,

University of Stellenbosch. Neale, C. (1986) 'The idea of progress in the revision of African history, 1960-1970', in B. Jewsiewicki and D. Newbury (Eds), *African historiographies: What history for which Africa?*, London/Beverly Hills: Sage.

Novick, P. (1988) *That noble dream: the 'objectivity' question and the American historical profession*, Cambridge: Cambridge University Press.

Odendaal, A. (2002) *Heritage and the arrival of post-colonial history in South Africa*, unpublished paper, African Studies Association Conference, Washington DC.

Rassool, C. (2000) 'The rise of heritage and the reconstitution of history in South Africa', *Kronos* 26.

Rassool, C. and Witz, L. (1993) 'The 1952 Van Riebeeck tercentenary festival: Constructing and contesting public national history in South Africa', *Journal of African History* 34(3).

Ryklief, S. (2002) 'Does the emperor really have no clothes? Thabo Mbeki and ideology', in S. Jacobs and R. Calland (Eds), *Thabo Mbeki's world*, London: Zed Books.

Saunders, C. (1999) 'History writing and apartheid: Some threads', in K. Kwaa Prah (Ed.) *Knowledge in black and white: The impact of apartheid on the production and reproduction of knowledge*, Cape Town: Centre for Advanced Studies of African Society.

Scalmer, S. (1996) 'Experience and discourse: A map of recent theoretical approaches to labour and social history', *Labour History* 70(May).

Scott, J.W. (1989) 'History in crisis? The others' side of the story', *American Historical Review* 94(June).

South African History Project (2003) *National Register Database*.

Stabile, C.A. (1995) 'Post-modernism, feminism and Marx: Notes from the abyss', *Monthly Review* July/August.

The South African History Project Progress Report (2001-2003).

Van Onselen, C. (1996) *The seed is mine: The life of Kas Maine, a South African sharecropper, 1894-1985*, Oxford: James Currey.

Vaughan, M. (1994) 'Colonial discourse theory and African history, or has post-modernism passed us by?', *Social Dynamics* 22(2).

Witz, L. (1998-1999) 'From Langa market hall and Rhodes estate to the Grand Parade and the Foreshore: Contesting Van Riebeeck's Cape Town', *Kronos* 25.

Witz, L., Rassool, C. and Minkley, G. (2001) 'Repackaging the past for South African tourism', *Daedalus* 130(1).

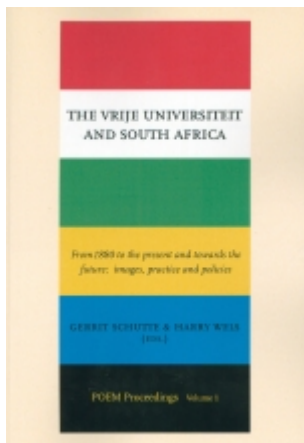
About the author:

Prof.dr. *Albert Grundlingh* is a graduate of the University of the Free State and was appointed at the University of South Africa in 1973, where he obtained MA and D Litt et Phil degrees. In 2001 he moved to Stellenbosch University and is currently the Head of the History Department. Grundlingh is the author of two books, co-author of two and has also edited three books besides publishing a combined total of 60 articles and chapters in books. Many of his publications have appeared in leading international journals. He specialises in social and cultural history with a particular interest in war and society. His major works deal with the so-called “*Handsappers*” and “*Joiners*” during the Anglo-Boer War of 1899-1902, Black South African troops during the First World War, and he would like to think that the book he has co-written on rugby and South African society is akin to dealing with the phenomenon of war in a different format.

This paper was published in:

The Vrije Universiteit and South Africa, from 1880 to the present and towards the future: Images, practice and policies. - SAVUSA POEM Proceedings, Volume 1 - Gerrit Schutte and Harry Wels (Editors) - Rozenberg Publishers, 2005

Introduction - Gerrit Schutte and Harry Wels

In 2005 the Vrije Universiteit Amsterdam (VU) celebrates its 125th anniversary. It is a celebration in style: a yearlong programme which contains both scholarly elements - every faculty for instance has been asked to organise an international conference in a particular month of the lustrum year around a specific and fitting theme - and festive elements, like for instance an alumni-day ending with a concert of the world famous Portuguese singer Christina Branco. The celebrations are accompanied by the publication of a number of commissioned books about various historical aspects of 125 years of Vrije Universiteit Amsterdam. One of them is a study of the relations between the Vrije Universiteit Amsterdam and South Africa. This relationship dates back to the very beginning of the VU in 1880 - the year in which the First Anglo-Boer War started! The University History Committee asked historian Prof. G.J. Schutte to write this book, entitled *De VU en Zuid-Afrika, 1880-2005*. (For the other commissioned books, see <http://www.125jaarvu.nl/publicaties>). The book will be launched on 23 December 2005.

In the book Prof. Schutte tells in detail the history of the relationship between the VU and South Africa. This relationship started 125 years ago, in 1880, as a result of the rediscovery by the Dutch of their Afrikaner broedervolk, and a kindred feeling of stamverwantschap (kinship) with the young nation of the Dutch Afrikaners, that was cherished for many decades. The Dutch ardently supported the Boer Republic's struggle against British imperialism during the Anglo-Boer War of 1899-1902, and also the resulting movement for cultural, social and political emancipation of the Afrikaner people. For the VU academics, this affinity contained an extra value, that of sharing a common religion with the Afrikaners, a common Calvinist tradition and conviction. From 1900 onwards, the VU played an important role as alma mater for generations of Afrikaners, especially for theologians of the Nederduitse Gereformeerde Kerk and the Gereformeerde Kerk. The academic knowledge that was acquired at the VU, was used to develop the South African universities (Stellenbosch and Potchefstroom, and many more) and Afrikaner society and culture.

In about 1960, a new period in VU history was set in motion. A gradual movement away from Kuyperian tradition and the closed group of '*Calvinists*' could be observed. Critical remarks were made with regard to Kuyper's Encyclopedia, his philosophy of science, his political and social principles and practice ('pillarisation'). A new stance was taken on the role of the Christian in society, also in matters of colonialism, racism and the relationship between the First and the Third World. The general western urge for democratisation in those years triggered a change in the ideas on academic education, research and academic policy. The VU, though known for its classical and sometimes patriarchal education system, had since its founding been conscious of its being indebted to the emancipation of the *kleine luyden* ('*common people*') and considered social awareness as a principle.

In the turbulent debate on renewal and change that dominated most of the 1960s and 1970s, the traditional relationship between the VU and South Africa soon became subject of heated discussions. The apartheid policy, that had initially been accepted as the outcome of the specific South African historical context, called for a radical redefinition of viewpoints after the 1960 Sharpeville massacre. For some, this was a reason to immediately sever the ties with white South Africa, while others combined a critical debate with the Afrikaner counterparts on the true character of the Christian faith with the establishment of new connections

with the 'other' South Africa. The honorary degree awarded to Rev. Beyers Naudé in 1972 and the rupture in the special relationship with the Potchefstroom University for Christian Higher Education (PU for CHE) (1974-1976) marked the end of an era and of a tradition.

At the same time, the VU started cooperating with a number of 'black' universities in Southern Africa. These newly established contacts were not alternatives in a normal sense; they were rather unorthodox, seen through the lens of traditional Humboldtian academic criteria. Projects were adapted to Africa's social reality, and, in line with VU traditions, had an emancipatory purpose in the form of supporting academic development, embodied in the DOS (Dienst voor Ontwikkelingssamenwerking, later renamed as CIS: Centrum voor Internationale Samenwerking, Centre for International Cooperation).

South Africa's change in 1990, leading to the democratic election of Nelson Mandela as the first black president in 1994, again marked the beginning of a new period in the relationship between the VU and South Africa. The restricted contacts of the previous decade have been replaced by the establishment of many new cooperative academic projects. In 2003 the Board of the VU decided that following the many contacts with South African colleagues on a faculty level, South Africa would be considered a target country in the internationalisation policy at the institutional level of the VU, with a strict academic mandate. Again, not primarily because of historical ties but mainly because almost all faculties at the VU are currently actively co-operating with South African colleagues. SAVUSA (South Africa-Vrije Universiteit-Strategic Alliances - *see for more information: savusa.nl*) is the outcome of that decision of the VU Board. But what type of 'new' academic knowledge and cooperation is the 'new' South Africa actually waiting for?

In an attempt to at least partially answer this question, Prof. Gerrit Schutte, supported by the Faculty of Arts, together with SAVUSA organised a mini-conference on 28 and 29 October 2004 (called a Publication Oriented Expert Meeting or 'POEM' in SAVUSA jargon). The purpose of the POEM was to look at the future of the relationship between the VU and South Africa, to investigate whether further continuation would be in the interest of the South African academics and to hear from the South African colleagues that were present, both academics and policymakers, what they expect of the VU if it will continue and maybe even expand the academic cooperation. This POEM certainly was a unique

event in the cooperation between the VU and South Africa and also one of the very rare occasions on which a Dutch institution took up a primarily listening position. In order to cater for the broad spectrum of tertiary education in South Africa, South African academics and policymakers were invited, not only from the traditional partner institutions of the VU, (previously) Afrikaner institutions like Stellenbosch, Pretoria or Potchefstroom, but also from a (historically) English-speaking university (University of the Witwatersrand), a newly formed institution (Durban Institute of Technology) and South African policymakers in tertiary education from varying backgrounds (National Research Foundation (NRF) and National Advisory Council on Innovation (NACI)). An important policy maker from the Netherlands in this regard, the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO), was also invited to share its ideas concerning academic cooperation with South Africa. It was a historic meeting at the VU, in the sense that for many, if not most participants, it was the first time that they saw so many different stakeholders in South African and Dutch tertiary education and academic cooperation gathering together to discuss the direction of an individual institution's policy with regard to cooperation with South African counterparts. The history of the relations between the VU and South Africa was of course an important ingredient in the various discussions: It is always crucial to know about traditions if you want to plan for and reflect on the future.

Policy processes are an ongoing thing, and policy formulation needs ongoing reflection. The proceedings of the POEM, published in this volume, are meant to offer just that: they hope to provide the reader with a sort of data-base to reflect academic policy formulation with regard to South Africa, both from South African and from Dutch viewpoints. Therefore the full texts of the various speakers are presented, in order to give every reader the opportunity to make up his or her own mind. This first volume in the SAVUSA POEM Proceedings aims to set the tone by providing readers with an interest in academic cooperation with South Africa with a type of 'raw output', which can be a source of inspiration when reflecting on the various issues regarding academic cooperation with South Africa.

Structure of the proceedings

The publication basically follows the programme of the POEM. The POEM consisted of three clusters that all touched the subject of 'academic policy', placed in the multiple social contexts of the relationship between the VU and

South Africa. The programme offered a retrospective as well as an overview of current academic projects developed in South Africa by VU academics from the fields of arts and social sciences. Finally, possible academic policy recommendations and the role of the VU in a 'new' South Africa were anticipated on. In view of a further reflection on the relationship between the VU and South Africa, this part of the programme received most attention.

The first part, therefore, offers an analysis of the history of the relationship between the VU and South Africa. The first period in this history runs from 1880 to about 1960, 1970, when an empathic feeling of (religious and cultural) connection characterised the relationship between the VU and several South African institutions. The turning point that ended these 80 years of family-like relationship was in October 1972, when Beyers Naudé received an honorary degree at the VU.

The second period describes the political separation between the VU and its traditional South African partners, the establishment of a relationship with diverse Southern African institutions, such as the Universities of Potswood, Lesotho and Swaziland, as well as the then-called 'black' universities in South Africa, and the restoration of the relationship after 1990. A special paper highlights the founding of the DOS (Centre for Developmental Cooperation) in 1976 and the attempts from within the VU to form ties with tertiary institutions for black Africans, not merely in South Africa, but within the whole region of southern Africa.

The second part of the proceedings contains short introductions of four current academic cooperation projects at the VU, as an illustration, and explains how these projects could meet South Africa's claim that academics need to help solving social problems in the country.

In other words: a 'new' South Africa requires a 'new' science. A number of South African participants have given their views on the significance (or absence, for that matter) of VU-traditions for this 'new' science.

The third and final part of the proceedings looks at the future of academic policy in South Africa, and more specifically, at the (potential) role of the VU, and the Netherlands in general, in this respect, as highlighted by NWO's chairman Peter Nijkamp. Again, participants were sought from both South Africa and the Netherlands. They represent primary academic '*policy*' organisations.

The SAVUSA POEM Series would like to inspire and even generate discussion amongst academics and policymakers about issues relating to academic cooperation with South African colleagues and institutions.

Amsterdam, June 2005

Prof. Gerrit Schutte (Faculty of Arts)

Dr. Harry Wels (Director SAVUSA)

Bredero's Bouwbedrijf - Familiebedrijf, mondiaal bouwconcern, ontvlechting ~ Inhoudsopgave & Ten Geleide

A.H. Bredero 1889 - 1947

Foto: Familie Bredero

Wijn & Stael - Ten geleide - *zie hieronder*
[dr. ir. W. van Vonno - Ter inleiding](#)

[drs. B. van Santen - Bredero's Bouwbedrijf, 1921 - 1947](#)

[drs. H. Buiten - Naar een internationaal bouwconcern, 1947 - 1986](#)

[mr. W.M.J. Bekkers - De opsplitsing van het Bredero-concern, 1986 - 2005](#)

[drs. P.M.G. Baas - Bredero, een persoonlijke visie op de neergang van Breevast \(summier\) en van Bredero \(uitgebreider\)](#)

[dr. ir. A. Feddes - Nawoord](#)

[De redactie - Ten slotte & Personalia](#)

Ten Geleide

In uiteenlopende aangelegenheden doen particulieren, overheden en bedrijven een beroep op advocaten. Daardoor raken advocaten als dienstverlener bij tal van aspecten van de samenleving betrokken. Advocaten hebben daarbij een eigen verantwoordelijkheid. Wijn & Stael wil naast het dagelijkse advocatenwerk bijdragen aan maatschappelijke discussie. Met die gedachte is tien jaar geleden het initiatief voor deze serie "Recht te Utrecht" genomen. De serie begon in 1994 met een proloog: [Recht te Utrecht](#).

Deel II verscheen in 1998 en ging over de [Kantharos van Stevensweert](#). De Kantharos, een Grieks-Romeinse drinkbeker, was jarenlang onderwerp van een rechtsstrijd, waarbij het ging om de vraag of sprake was van een verkopersdwaling. De uitspraak van de Hoge Raad heeft de gemoederen van juristen en niet-juristen danig beziggehouden, zoals onder meer bleek bij het symposium over recht en onrecht in de rechtspleging[i] dat destijds ter gelegenheid van de presentatie van de bundel werd georganiseerd.

In 2000 verscheen deel III: [Hamburgerstraat 28](#). Nadat te Utrecht eeuwen recht was gesproken aan de Hamburgerstraat, verhuisde de Utrechtse rechtbank in 2000 naar het Vrouwe Justitiaplein. In de bundel is een aantal opmerkelijke zaken besproken die hebben gediend voor de Rechtbank Utrecht en komen rechters, officieren, griffiers, advocaten en journalisten aan het woord met herinneringen aan het oude Gerechtsgebouw.

In 2002 verscheen ter gelegenheid van de invoering van de BaMa-structuur op de universiteiten, deel IV in de serie met de titel [Rechten in Utrecht](#). De bundel werd gepresenteerd tijdens een congres over de inrichting van de rechtenstudie[ii]. Met de uitgave van de *Bredero-bundel* is het eerste vijftal bundels in de serie voltooid. (*Recht te Utrecht 5 - Willem Bekkers, A.W.P. Esmeijer, D. W. Aertsen en K. Oskam (red.) - In 2005 verschenen bij Dutch University Press*)

Meestal gaan faillissementsdossiers aan het einde van het faillissement definitief

het archief en de vergetelheid in. De geschiedenis van Bredero vanaf 1921 is echter de moeite waard om in ere te houden. Wijn & Stael hoopt met deze bundel recht te doen aan de interessante geschiedenis van het Bredero-concern en al diegenen die Bredero destijds op de kaart hebben gezet.

Wij zijn de heer Van Vonno dankbaar voor het feit dat hij de inleiding heeft willen schrijven.

Zonder de bijdragen van de historici Van Santen en Bouter had deze bundel niet gerealiseerd kunnen worden. Hun is eveneens veel dank verschuldigd.

Ook de heren Feddes en Baas zijn wij erkentelijk voor het feit dat zij als direct betrokkenen bereid zijn geweest om een persoonlijke nabeschouwing te schrijven.

Wijn & Stael dankt Dutch University Press voor het feit dat zij deze bundel heeft willen uitgeven en voor de plezierige samenwerking.

Ten slotte zijn wij vereerd met het feit dat Architectuurcentrum Aorta en zijn actieve directeur Eveline Paalvast de presentatie van deze bundel heeft willen opluisteren met een bijeenkomst in de Domkerk en een expositie in het Aortagebouw Achter de Dom.

Mei 2005

Wijn & Stael

NOTEN

[i] Zie ook Hans Nieuwenhuis, *Orestes in Veghel, Recht, literatuur, civilisatie, Balans 2004*, p. 66 e.v.

[ii] Zie ook het Congresverslag: 'De inrichting van de rechtenstudie en de invoering van Bachelor-Masterstructuur', afdeling Communicatie en Voorlichting van de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, USP Drukkerij Utrecht 18 maart 2002

Bredero's Bouwbedrijf - Ter

Inleiding

't Kan verkeren. Met deze woorden sloot de Amsterdamse dichter en toneelschrijver G.A. Bredero in het begin van de zeventiende eeuw al zijn werk af. Het zijn inmiddels gevleugelde woorden, waarmee ik graag deze studie naar de opkomst en ondergang van het Bredero-concern wil inleiden.

Ik beschouw het als uiterst waardevol dat Wijn & Stael het initiatief heeft genomen om de geschiedenis van Bredero aan het papier toe te vertrouwen. Hopelijk draagt het ertoe bij dat de naam Bredero in de toekomst niet uitsluitend wordt geassocieerd met de ondergang van het concern, maar is er ook erkenning en waardering voor de vooraanstaande en leidende rol, die Bredero in ondernemingsland – en uiteraard in de Nederlandse bouwindustrie – heeft ingenomen. De onderneming heeft in 'de bouw' een voortrekkersrol vervuld. Deze constatering doet recht aan het beeld waarmee medewerkers die deel hebben uitgemaakt van Bredero terugdenken aan hun werkgever. Ook voor hen die zijdelings met de onderneming te maken hadden is de terugblik waardevol. Geschiedenis is in de regel leerzamer dan toekomst-prognoses.

Deze studie laat u nader kennismaken met een concern dat al ver voor de Tweede Wereldoorlog bekend stond als een zogenoemd 'eigen bouwer', die aandacht had voor zaken als industrialisatie en prefabricatie. Deze ontwikkelingen werden na 1945 onder leiding van Jan de Vries enthousiast voortgezet. Als een der eersten in de branche was Bredero in staat om niet uitsluitend de rol te vervullen van uitvoerend aannemer, maar om tevens het ontwerp te verzorgen. Het realiseren van wat wij heden ten dage 'design & construct'-contracten noemen, werd door Bredero geïnitieerd. Bredero was opnieuw een van de eerste die zich bezig hield met de ontwikkeling van projecten op het gebied van commercieel vastgoed, zoals kantoor- en winkelruimte. Hierbij speelde dochteronderneming Empeo een rol van betekenis. Hoogtepunt in de portefeuille van werken vormt ongetwijfeld het aanvankelijk geprezen, maar later verguisde Hoog Catharijne-complex in Utrecht. Het was voor die jaren uniek dat een gemeente met een projectontwikkelaar een contract afsloot voor de ontwikkeling van de binnenstad. Nu, aan het begin van de 21ste eeuw, beschouwen we het als een volstrekt normale zaak dat gemeenten

contracten aangaan met commerciële gebiedsontwikkelaars. Projectontwikkeling is in Nederland uitgegroeid tot een volwaardig vak met adequate opleidingen, tot op academisch niveau. Bredero heeft aan de bakermat van deze ontwikkeling gestaan.

Er zijn uit de geschiedenis van Bredero vele lessen te leren. Belangrijk is het om oog te hebben voor de internationalisatie van het concern. In het kader van die ontwikkeling werden door Bredero zowel binnen als buiten Europa middelgrote en grote projecten ontwikkeld en uitgevoerd. Het managen van dergelijke internationale 'ad hoc'-activiteiten verlangt zeker drie tot vier keer meer inspanning, dan het managen van een gelijkwaardig project in een thuismarkt. Dit komt voort uit de onbekende werkomgeving, die allerlei extra risico's met zich meebrengt. Een gestructureerde en grondige analyse van alle risico's bij internationale projecten - tegenwoordig standaardprocedures in onze onderneming - stond toen nog in de kinderschoenen. De gevolgen daarvan blijken meestal bij een neergaande economie. Als alle potentiële risico's zich dan materialiseren, kan een onderneming in de gevarezone komen. Als op dat moment het vertrouwen van de financiële wereld in het bedrijf ontbreekt, valt het doek. Zo verkeerde het Bredero. Twijfels over dit faillissement zullen altijd blijven, maar de geschiedenis neemt geen keer.

Het mag niet onvermeld blijven dat de opsplitsing van het Bredero-concern in 1988 ook een positieve kant had. Er zijn nauwelijks arbeidsplaatsen verloren gegaan. De meeste medewerkers van Bredero vonden emplooi bij andere Nederlandse bouwondernemingen, zoals BAM. Daardoor is de enorme kennis en kunde die door Bredero was opgebouwd niet verloren gegaan en is de knowhow door andere concerns benut voor eigen, verdere ontwikkeling.

Voor BAM betekende de overname van de bouw- en installatiebedrijven van Bredero B.V. een belangrijke uitbreiding en versterking van de activiteiten. Door het samengaan met Bredero Bouw werd BAM de grootste utiliteitsbouwer van Nederland. De integratie en uitwisseling van kennis en ervaring werd bevorderd door het besluit om de centrale stafafdelingen te huisvesten in de enkele jaren eerder gereedgekomen kantoren van het voormalige Bredero in Bunnik. Vanuit deze kantoren (op Bredero-grondvest) kon de ontwikkeling van Koninklijke BAM Groep N.V. een enorme vlucht nemen.

De bouw ná Bredero

Het toeval wil dat dit boek is geschreven in een periode dat de Nederlandse bouw

het weer moeilijk heeft. Enerzijds is dat het gevolg van economische ontwikkelingen, anderzijds hangt het samen met het feit dat recentelijk bekend is geworden dat vele bouwondernemingen na 1992 de gangbare praktijk van het vooroverleg hebben voortgezet.

De bouwproductie in Nederland is de afgelopen jaren gedaald. De meeste bedrijven hebben zich genoodzaakt gezien om medewerkers te ontslaan. Een opleving van de bouweconomie laat nog op zich wachten. Vanuit die positie heeft de bouw ook nu behoefte aan ondernemingen die met nieuw elan de bakens uitzetten voor het komende decennium.

In dat kader gaat aandacht uit naar nieuwe contractvormen. Samen met de overheid - de grootste opdrachtgever voor vele bouwondernemingen - zal de bouwindustrie tot nieuwe contractvormen komen, waarbij meer en beter wordt gebruikgemaakt van alle knowhow die bij bedrijven aanwezig is. Hierbij valt te denken aan 'design & build'-contracten, alliantiecontracten, onderhoudscontracten voor langere termijn (zogenoemde 'framework'-contracten) en PPS-contracten (publiek-private samenwerking), waarbij de overheid privaat beschikbare gelden benut om noodzakelijke (infrastructurele) projecten tot stand te brengen.

Visie over de koers van de bouwwereld

Vaste rollenpatronen in de bouwindustrie worden steeds minder vanzelfsprekend. Wie vandaag hoofdaannemer is, kan morgen de rol van leverancier of onderaannemer vervullen. Waar nu een ingenieursbureau voor een opdrachtgever de rol van bouwheer speelt, wordt straks hetzelfde ingenieursbureau door een bouwbedrijf ingeschakeld om zijn diensten te leveren.

Vaste functionele verdelingen staan onder druk en vervagen. Daarnaast stellen privatisering en partnering, evenals de vraag naar betere producten met lagere kosten (gerekend over de totale levensduur), de bouw voor de opgave om in de gehele waardeketen actief te zijn: te ontwikkelen, te beheersen en te financieren. De complexiteit van zowel grote als kleine projecten neemt toe. Dit vereist continue verbreding en verdieping van kennis en bedrijfsactiviteiten. Dit alles in het licht van samen werken en samenwerken op basis van een vanzelfsprekende beheersing van primaire processen.

Ontwikkelingen in de markt

De ontwikkeling van de conjunctuur leidt op korte termijn onvermijdelijk tot scherpe prijsconcurrentie. Opdrachtgevers verlangen echter steeds vaker dat alle

onderdelen van de waardeketen worden beheerst door betrouwbare partijen, die derhalve niet alleen een keten vormen maar ook in onderlinge samenwerking de optimale toegevoegde waarde creëren voor de opdrachtgever. Voor de lange termijn wordt verwacht dat 'integratie' in toenemende mate een sleutelbegrip wordt, zowel bij grootschalige als bij kleinschalige projecten.

Deze integrale aanpak betekent dat opdrachtgevers van bouwers meer functies vragen dan traditioneel bij een bouwer thuishoren. Dit is een proces dat natuurlijk al lang geleden is ingezet en waar de ontwikkeling in het ene land verder zal gaan dan in het andere, maar dat nog niet tot volle wasdom is gekomen. Waar traditioneel de aannemer louter wordt ingeschakeld voor de uitvoering van projecten, gebeurt het in het kader van de verschuivende verantwoordelijkheden dat meer bijdragen gevraagd worden ter ondersteuning van ontwerp en ontwerputwerking. Projectontwikkeling met grondverwerving en financiering en PPS liggen in het verlengde daarvan. De vraag uit de markt verschuift van productie naar prestatie en de bouwer ontwikkelt zich meer tot totaalaanbieder. Door dit opschuiven in de bouwkolom ontstaan nieuwe kansen in de markt, maar ook nieuwe risico's. De aanbieder is niet alleen voor meer onderdelen verantwoordelijk, maar tevens wordt van de bouwer verwacht garant te staan voor het geheel en zelfs voor de juiste functievervulling van het gebouwde. Dit vraagt om heel andere kwaliteiten in de onderneming.

Deze nieuwe risico's kunnen bouwondernemingen opvangen door:

- bewust in meer procesfasen te opereren en dit ook te onderkennen in de eigen bedrijfsvoering;
 - de interface tussen de fasen te beheersen;
 - in de ontwerpfase te anticiperen op vraagstukken in realisatie en exploitatie.
- Op deze wijze wordt proactief ingespeeld op de vraag vanuit opdrachtgevers.

Publiek-private samenwerking

De bouw en het onderhoud van algemene voorzieningen - zoals tunnels, wegen, ziekenhuizen, scholen, gerechtsgebouwen en gevangenissen - zijn van oudsher taken van de overheid. Steeds vaker ontstaan initiatieven waarbij het bedrijfsleven deze overheidstaken onder bepaalde voorwaarden overneemt. In dat verband wordt gesproken over PPS-projecten. Andere afkortingen en begrippen zijn PFI (Private Finance Initiative), concessies, PPP's (Public Private Partnerships) of DBFOT-projecten (Design, Build, Finance, Operate, Transfer). Op grond van een toegenomen financieringsbehoefte bij vele Europese overheden is

de verwachting gerechtvaardigd dat in navolging van het Verenigd Koninkrijk ook elders in Europa totstandkoming van PPS-projecten een grote vlucht zal nemen. Private financiering van bouwprojecten kreeg in het Verenigd Koninkrijk een stimulans met de introductie van het Private Finance Initiative in 1992. Het was noodzakelijk de staatsschuld terug te dringen om te voldoen aan de criteria voor toetreding tot de Economische en Monetaire Unie. Daardoor was er onvoldoende ruimte voor investeringen in bijvoorbeeld infrastructuur en het gevangeniswezen. Door gebruik te maken van de financiële en managementexpertise die binnen de private sector aanwezig is, realiseren overheden projecten sneller en tegen lagere kosten.

Voor elk PPS-project dat op de markt wordt gebracht vormt zich veelal een aantal consortia, waarin meestal een bouwonderneming, een financiële instelling, een exploitatiemaatschappij en de nodige adviesinstellingen samenwerken. Elk consortium maakt op basis van een programma van eisen een aanbieding voor de exploitatie gedurende de contractperiode van bijvoorbeeld 25 jaar.

Met achttien PPS-projecten in portefeuille behoort Koninklijke BAM Groep tot de leidende ondernemingen in Europa op dit gebied. In de sector Infra werd in 2001 al succes geboekt met de opdracht voor de bovenbouw van de Hogesnelheidslijn-Zuid via het consortium Infraspeed. Hieraan zijn inmiddels toegevoegd het PPS-contract van de N50/A59 en de verbreding van de N31 Leeuwarden - Drachten. Bij dit laatste project draagt het consortium Wâldwei.com verantwoordelijkheid voor zowel ontwerp, bouw en onderhoud als de financiering. Wâldwei.com zal de N31 beheren en onderhouden tot en met 2023. De activiteiten uit hoofde van PPS of concessie management betreffen langdurige projecten met een meer voorspelbare kasstroom. Door de toename van het aandeel van deze activiteiten in de portfolio van ondernemingen, zal naar verwachting de volatiliteit van de kasstromen verminderen en het risicoprofiel van ondernemingen verbeteren.

Het Bredero-concern is in 1988 opgegaan in en samengesmolten met andere bouwondernemingen. Daarin - en nu in deze studie - leeft de eens zo trotste onderneming voort. Bredero bewees opnieuw dat het kan verkeren.

Bredero's 1921-1947

Bouwbedrijf -

Adriaan Bredero in zijn
hoogtijdagen als directeur
van Bredero's Bouw Bedrijf
in de jaren dertig

Inleiding

Bredero's Bouwbedrijf was al voor de Tweede Wereldoorlog een begrip in grote delen van Nederland. BBB bouwde door heel het land eengezinswoningen, van Tilburg tot Groningen, maar de meeste in de provincies Noord-Brabant en Utrecht. Richard Hubertus Bredero begon rond 1900 als aannemer een eigen timmerfabriek in Utrecht. In de twintiger en dertiger jaren groeide het bedrijfje als N.V. onder de dynamische leiding van zoon Adriaan Bredero uit tot een bouwbedrijf waar rekening mee gehouden diende te worden. BBB was in zijn vooroorlogse periode vooral ook een modern bouwbedrijf, dat wil zeggen dat men zich met nadruk richtte op een zo modern mogelijke bedrijfsvoering, efficiënte bouwmethoden (en -materialen) en een goede PR. Daarvoor schakelde Adriaan Bredero graag specialisten in: architecten als Gerrit Rietveld en Willem Dudok, wetenschappers op het gebied van moderne bouwmaterialen en kunstenaars die bijdragen konden leveren aan vormgeving van de PR. Ook nam Bredero als eerste bouwbedrijf een econoom in dienst die de woningmarkt in diverse steden

wetenschappelijk moest onderzoeken.

Na een moeizame periode rond het midden van de jaren '30 - maar welke bedrijfstak leed niet onder de zware economische crisis - braken goede tijden aan, die niet in het minst geremd werden door het eerste oorlogsjaar.

De dynamische aard van Adriaan Bredero spoorde hem in mei 1940 onmiddellijk aan tot het zich in dienst stellen van weder-opbouwprojecten. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog bleven efficiëntie, onderzoek naar nieuwe bouwmaterialen en PR de speerpunten van het bedrijf, dat alles vooral ook met het oog op naoorlogse tijden. Dan zou er pas echt gebouwd moeten gaan worden. Het liep echter anders dan de directie had verwacht: in het chaotische eerste bevrijdingsjaar kreeg Adriaan Bredero te maken met een beschuldiging van collaboratie, niet-ingeloste beloften van opdrachten voor de Wederopbouw, een snel olopend financieel tekort en zijn steeds slechter wordende gezondheid. Het bedrijf kreeg in 1947 wel de broodnodige financiële ondersteuning van de Nationale Herstelbank, maar de prijs die betaald moest worden was het aftreden van Adriaan Bredero als directeur. De niet lang daarvoor in dienst gekomen Jan de Vries nam zijn functie over. Adriaan Bredero overleed datzelfde jaar nog.

De aanloop tot N.V. Bredero's Bouwbedrijf

Richard Hubertus Bredero (geboren op 1 december 1859 te Utrecht) stond vanaf 1885 in het adresboek van Utrecht vermeld als timmerman aan de Oude Kerkstraat 39. Als timmerman in loondienst, besloot hij op een gegeven moment voor zichzelf te beginnen. In een gedenkschrift uit 1942 ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de N.V. werd de bouw van enkele huizen in 1895 vermeld, zonder nadere adresaanduiding. Bredero sr. had hiermee zijn eerste schreden gezet als eigen bouwer. Nieuwe opdrachten en eigen initiatieven volgden en rond 1901 had hij voldoende kapitaal om een eigen aannemersbedrijfje op te richten aan de Weerdsingel W.Z. Ondertussen was hij vader geworden van twee zoons, Hubertus Richard (1885) en Adrianus Hendrikus (1889) en een dochter Johanna Hendrika (1889).

Welke opdrachten hij precies allemaal in Utrecht en daarbuiten verwierf, is slechts spaarzaam bekend. Een belangrijke opdracht kreeg hij van het kruideniersbedrijf De Gruyter & Zoon, dat hem winkels liet bouwen en verbouwen. Hij bouwde onder andere de winkels aan de J.P. Coenstraat en de Twijnstraat in Utrecht, een winkel in Hilversum en in 1914 ook de fabriek van De Gruyter in 's-Hertogenbosch(**i**).

In Utrecht verbouwde aannemer Bredero in dezelfde jaren de smederij van de

beroemde edelsmid Brom en was hij betrokken bij de grootschalige verbouwing van het Agnietenklooster tot Centraal Museum in de jaren 1916-1920. Een andere grote opdracht was de bouw van de Rooms-Katholieke Arbeidersdrukkerij Lumax in Ondiep. Op de oprichtingsakte, in 1918 ingemetseld in een loden koker bij de eerste steen, stond tussen de handtekeningen van de directie en de bestuursleden van het Rooms-Katholieke Vak-bureau die van R.H. Bredero. Deze drukkerij werd vanwege de zware machines voor een deel opgetrokken met een betonnen casco.

Beton was in 1918 al geen nieuw materiaal meer, maar het werd voornamelijk gebruikt voor de dragende constructies van utiliteitswerken (met name van de spoorwegen) en grote gebouwen als Lumax of de luxueuze modewinkel van de gebroeders Gerzon aan de Oudegracht (1917)(ii), maar nauwelijks nog voor de woningbouw. Toch werd juist in deze periode in het buitenland en ook in Nederland volop geëxperimenteerd met diverse betonsystemen voor het bouwen van woningen. Bredero was ook in beton geïnteresseerd, sterker nog: hij wilde in beton gaan bouwen.

De hal van het Centraal Museum (Utrecht), ontworpen in 1916 in semi-middeleeuwse stijl

In 1919 was hij in Düsseldorf om kennis te nemen van een daar ontwikkeld systeem van betonblokken. Dit systeem van holle betonstenen, genoemd naar de 'uitvinder' ingenieur Olbertz, beviel blijkbaar goed want Bredero vroeg en kreeg

hier in 1920 patent op voor Nederland en de koloniën**(iii)**. Een Duits architect, genaamd Märcker, kwam mee om het systeem te implementeren. Met het mogen exploiteren van de holle betonstenen voegde het bouw bedrijf zich in een groeiende reeks betonbouwers rond 1920, die een nieuwe en moderne tak vormden binnen het nog vrij traditionele bouwbedrijf. Het op de markt brengen van een nieuw bouwsysteem vergde echter wel een flinke investering. De mogelijkheden om zelf bouw materialen te gaan exploiteren en de mogelijkheid om geld van derden aan te trekken, zal de aanleiding gevormd hebben voor de oprichting van de Naamloze Vennootschap. Het startkapitaal was uit de opbrengsten van het aannemers bedrijf afkomstig. De oprichtingsakte luidde als volgt:

*“Heden, 11 maart 1921, verschenen voor mij, Franciskus Wilhelmus Swane, notaris te Utrecht, de heeren Richard Hubertus Bredero, Hubertus Richard Bredero, Adrianus Hendrikus Bredero, allen aannemers, wonende te Utrecht, die verklaren bij deze akte een naamloze vennootschap op te richten. Het algemene doel van de N.V. is het behalen van winst, door het uitvoeren en doen uitvoeren van bouw- en timmerwerken, handeldrijven in bouwmaterialen, oprichten van, deelnemen of verstrekken van gelden aan maatschappijen, die een overeenkomstig doel beoogen en tenslotte het verrichten van alle rechtshandelingen die hieraan verbonden zijn. In het bijzonder is het doel het voortzetten der zaken van R.H. Bredero, aannemer te Utrecht. Het bestuur bestaat uit 1 of 2 directeuren, te weten H.R. en A.H. Bredero al of niet onder toezicht van 1 of meer commissarissen. Als commissaris wordt benoemd R.H. Bredero**(iv)**.”*

Met het oprichten van de Naamloze Vennootschap werden het bouwbedrijf en de handel in bouwmaterialen officieel als onderdelen van het familiebedrijf vastgelegd. Er kon nu ook vreemd kapitaal aangetrokken worden, bijvoorbeeld van de Utrechtse Hypotheekbank. Het bestaande kapitaal van 100.000 gulden werd uitgegeven in 100 aandelen van 1.000 gulden. Wie er verder in het bedrijf investeerden is niet bekend. Men zou heel goed in de rooms-katholieke (zakelijke) kennissenkring van de familie Bredero naar mogelijke kandidaten kunnen zoeken. Een deel van de aandelen bleef in handen van de familie zelf. Wellicht was de directe aanleiding dat Bredero sr. zijn bedrijf over wilde dragen aan zijn zoons om het rustig aan te gaan doen op zijn zestigste.

Daarnaast zouden de zoon(s) de wens hebben geuit om eengezinswoningen te

gaan bouwen, iets dat Bredero sr. tot dan toe slechts sporadisch had gedaan. Systematisch eengezinswoningen bouwen betekende een koerswijziging voor het bedrijf. De schrijver van de jubileumuitgave (ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan in 1942) beschreef deze wens als één die gebaseerd was op een besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid om goede huisvesting mogelijk te maken. Adriaan Bredero zou het ooit als volgt geformuleerd hebben: *'Er is nog nooit een bom gefabriceerd in een eengezinswoning, maar ze werden altijd gemaakt op de hoogste verdieping van een huurkazerne'* (v).

Dit klinkt pathetisch, maar het paste wel in het tijdsgewricht. In Europa heerste alom onrust aan het einde van de Eerste Wereldoorlog: revoluties bleven niet beperkt tot andere landen (Rusland en Duitsland), maar konden net zo goed in Nederland plaatsvinden, getuige Troelstra's oproep in november 1918 in de Tweede Kamer om de macht over te dragen aan het volk(vi). De woningnood en slechte woonomstandigheden werden als de grootste boosdoeners van sociale onrust gezien. Hoe kon de huisvestingsproblematiek nog zo groot zijn, terwijl in 1901 de Woningwet was ingevoerd die erop gericht was volkshuisvesting te stimuleren? Stimulering van volkshuisvesting was in principe bedoeld als aanvulling op de particuliere bouw. Maar die particuliere bouw daalde door de Eerste Wereldoorlog tot een absoluut minimum (van 23.500 woningen in 1912 tot 2500 in 1918). De bouwkosten waren enorm gestegen door de gestegen lonen en de materiaalschaarste (de prijs voor bakstenen steeg met ruim 300%). En mede als gevolg van de landelijke politiek om de huren niet te veel te laten stijgen, werd het bijzonder onaantrekkelijk om in particuliere bouw te investeren. De overheid zag zich daardoor genoodzaakt om de woningbouwrol op zich te nemen. In 1918 werd al 90% van de totale woningbouw gesubsidieerd. Maar dat was nooit de bedoeling geweest van de Woningwet met haar subsidiestelsel. Vandaar dat er vanaf 1920 steeds meer maatregelen werden genomen om de particuliere bouw te stimuleren (door middel van een herziening van de Woningwet in 1921). De huurprijzen mochten stijgen, de voorschotten werden sterk verminderd en er werden premies gegeven voor particuliere bouw. In 1921 kon een particulier bouwer de toen zeer royale 2000 gulden premie per woning ontvangen. Omdat tegelijkertijd de bouwkosten daalden werd particuliere bouw weer aantrekkelijk. Dit betrof echter voornamelijk middenstandswoningbouw, want met de hogere huren waren deze extra aantrekkelijk om te bouwen. Dat gold niet voor sociale woningbouw met zijn lagere huren. Het aantal middenstandswoningen nam dan ook enorm toe vanaf 1920, terwijl de sociale woningbouw spectaculair daalde

(van 87% van de totale productie in 1920 naar 16% in 1926). Het argument dat de huurders wel zouden doorschuiven naar de betere woningen werd veel gehanteerd, maar in de praktijk konden grote groepen zich deze huren niet veroorloven. De middenstandswoningbouw zette echter flink door, zeker ook na de beurscrash van Wall Street in 1929, toen investeren in vastgoed meer zekerheid bood dan beleggen in aandelen. Het gevolg was uiteindelijk dat er midden jaren '30 grote leegstand van middenstandswoningen optrad, terwijl er nog steeds een tekort aan arbeiderswoningen bestond.

De Nederlandse rijksoverheid stimuleerde na de Eerste Wereldoorlog de bouw van noodwoningen (Woningnoodwet 1918) en vanaf 1920 de particuliere bouw. In beide gevallen was er sterke behoefte aan een efficiënte, snelle en goedkope bouwmethode. Niet voor niets vormden de jaren 1915 - 1922 een periode van vele betonexperimenten en een zoektocht naar rationalisering van het bouwbedrijf. Bredero's Bouwbedrijf deed hier als geen ander aan mee en mocht met recht met nog een paar andere bouwbedrijven tot de grote pioniers van de modernisering van het bouwbedrijf gerekend worden. Een commercieel geleid bedrijf waar op wetenschappelijk verantwoorde wijze arbeidshandelingen zo veel mogelijk door mechanisering werden uitgesplitst, dat was het wezen van moderne bedrijfsvoering zoals deze in de loop van de 20e eeuw door steeds meer bedrijfstakken werd doorgevoerd. Het was het principe van wetenschappelijk management dat Frederick Taylor in 1911 zo overtuigend heeft beschreven(vii).

Maar tot op dat moment liep het bouwbedrijf daar echter bij achter en behield zijn sterk ambachtelijk karakter. Er waren nog steeds verschillende ambachtlieden (timmerlieden, metselaars) bij nodig, het product (gebouw) kon niet in groten getale van tevoren op de werkplaats worden gemaakt, maar moest ter plekke geconstrueerd worden en daarbij was het bouwproces ook nog eens sterk afhankelijk van weersomstandigheden. Juist in de nieuwe ijzer- en betonbouw was een meer wetenschappelijke benadering van het product mogelijk gebleken.

Dit betekende dat ook de bedrijfsvoering eenzelfde benadering onderging. De betonbouw maakte het wenselijk standaardonderdelen zo veel mogelijk mechanisch te maken op een vaste werkplaats en ze vervolgens naar de bouwplaats te vervoeren waar ze - met behulp van machines - in elkaar werden gezet. Standaardisering kon niet alleen bij de producten (betonstenen) worden toegepast, maar ook bij de maatvoering van het huis. Dan gold een vaste opbouw

en indeling van de woning (= normalisering), zodat onderdelen van de woningen standaard van tevoren gemaakt konden worden en ter plekke alleen nog maar gemonteerd hoefden te worden. Een ander belangrijk aspect was dat er bij deze werkwijze ook minder gespecialiseerde arbeidskrachten ingezet konden worden. Ongeschoolde arbeiders konden immers met een eenvoudige opleiding leren producten te maken en woningen te monteren. Dit werkte niet alleen kostenbesparend (lager arbeidsloon) en leverde dus goedkopere woningen op, het was ook aantrekkelijk in tijden van grote werkloosheid omdat niet-vakkrachten ingeschakeld konden worden. En grote werkloosheid was er direct na de Eerste Wereldoorlog en na de beurskrach van 1929.

Bouwen in beton

De meeste woningbouw in beton vond plaats in de jaren direct na de Eerste Wereldoorlog en voornamelijk in opdracht van gemeentelijke overheden. Dat lag ook voor de hand omdat de woningbouwverenigingen de financiële risico's van dergelijke materiaalexperimenten nauwelijks aandurfd, terwijl de gemeentelijke overheden en de rijksoverheid toch al de bulk van de sociale woningbouw voor hun rekening hadden genomen en als extra voordeel het te werk kunnen stellen van werklozen zagen.

De N.V. Bredero's Bouwbedrijf liet er in 1921 geen gras over groeien en presenteerde zich op gebied van betonbouw en werkloosheidsbestrijding middels een brochure getiteld N.V. Bredero's Bouwbedrijf Utrecht. Voorstel tot bestrijding der werkloosheid. In het geschrift zette het bouwbedrijf zijn strategie uiteen voor een snel en efficiënt woningbouwprogramma(viii). Het bevatte naast een vurig pleidooi voor normalisatie van de woningbouw een bijgeleverde beschrijving van een standaardwoning, inclusief tekeningen.

Voorts behandelde het diverse mogelijkheden om tot een snellere productie te komen, bijvoorbeeld het oprichten van een centrale werkplaats waar betonstenen werden vervaardigd die voor allerlei gebouwen te gebruiken waren: zowel flat- als middenstands-woningen, scholen, enzovoorts. De boodschap kon niet misverstaan worden: Bredero's Bouwbedrijf wilde alle onderdelen van de bouw zelf in de hand hebben. Het enige dat gemeenten nog behoefden te doen was controleren of alles volgens afspraak gebeurde. Bredero had deze brochure gemaakt naar aanleiding van een nadrukkelijk verzoek van het Utrechtse gemeentebestuur om een voorstel te doen voor werkloosheidsbestrijding door middel van betonbouw. Kort daarvoor had Bredero bij wijze van proef 24 betonwoningen mogen bouwen aan de zuidkant van Utrecht, bij de Kromme Rijn (Sterrenwijk). De betonwoningen

maakten deel uit van een groter complex van 182 woningen, in drijfsteenbouw gebouwd. Drijfsteen is een zeer lichte steensoort, die letterlijk kan drijven op water. Het materiaal was niet zo'n succes en daarom werd er ook een proef met beton genomen. In het besluit van de gemeenteraad stond nadrukkelijk vermeld dat *'deze bouwwijze gelegenheid geeft tot snel werken en het tewerkstellen van onvakkundigen. Zij mag even solide genoemd worden als baksteen, maar brengt geen besparing'* (ix). Dat laatste kon natuurlijk pas als er op grotere schaal werd geproduceerd. Bredero verwachtte een vervolg opdracht te krijgen voor de bouw van betonwoningen in de grote nieuwbouwlocaties aan de noord-westzijde van de stad, Ondiep en Zuilen. Hier zouden als onderdeel van het grote bouwplan ook diverse complexen in beton gebouwd worden. Maar de praktijk was moeizamer dan gedacht. De gemeente besloot de betonstenen voor de complexen in Ondiep zelf te maken, ondanks de door Bredero uitgevoerde proef, hun patent op de gebruikte betonstenen en de in hun bezit zijnde mallen. Ongetwijfeld wilde de gemeente het bouwproces zo veel mogelijk in eigen hand houden. Helaas ontbrak het haar gemeentelijke diensten daarbij aan de expertise om op een efficiënte manier de materialen te vervaardigen. Ten einde raad werd Bredero door de gemeente raad gevraagd zelf met een voorstel te komen. Het resultaat was de genoemde brochure, waarin de gemeente als het ware werd uitgenodigd alles over te laten aan het bouwbedrijf en alleen haar controlerende functie uit te voeren.

De brochure werd echter niet eens in de Utrechtse gemeenteraad besproken. De reden was *'het verzoek van onderscheiden woningbouwverenigingen om niet aan te nemen het voorstel van de N.V. Bredero's Bouwbedrijf tot het doen bouwen van betonwoningen voor arbeiders'* (x). Een kwestie van vrees voor concurrentie, ongetwijfeld. Blijkbaar had het bouwbedrijf wel goed gezorgd voor de verspreiding van de brochure, want het leverde opdrachten op in Teteringen, Den Bosch en De Watergraafsmeer. In Teteringen werden in 1924 binnen 180 dagen met het systeem Olbertz 120 woningen gebouwd. De 'snelheid' van de Teteringse bouw werd 22 jaar later nog gememoreerd door de medewerkers(xi). Bovenstaande illustreert op heldere wijze twee zaken die als een rode draad door de geschiedenis van het bedrijf heen zouden blijven lopen. Ten eerste het belang dat werd gehecht aan het uitdragen van de boodschap. Dat zou vanaf dit moment met grote regelmaat geschieden door middel van brochures, reclame en publicaties. In de tweede plaats de frustratie die het bouwbedrijf en met name directeur Adriaan Bredero voelde ten aanzien van de bemoeienis van overheden.

In zijn ideale wereldbeeld werd het gehele proces van bouwen vanaf de aankoop van de grond tot aan de oplevering overgelaten aan het bouwbedrijf. Maar de echte wereld werd beheerst door *'een barricade van verordeningen, een muur van instanties, een wal van onverstand en tegenwerking'* **(xii)**. Uiteindelijk zou Bredero begin jaren '20 toch nog een complex betonwoningen bouwen in Ondiep (complex aan de J.S. de Rijckstraat/ Boisotstraat/ Sonooystraat/ Cornelis Roobolstraat, bijgenaamd 'de betonbuurt').

Kritiek

Betonbouw kon niet zelden op kritiek rekenen, met name op de esthetische en technische kwaliteiten, of liever het gebrek daaraan. Vooral overheden en andere betrokkenen bij de volkshuisvesting vonden het materiaal te weinig mogelijkheden geven voor architectuur, het was te eenvormig. Dat had ook te maken met de onlosmakelijk met betonbouw verbonden wens tot standaardisering en normalisatie. Eenvormigheid was, om zo te zeggen, eigen aan het product. Toch zou er in de praktijk gezocht worden naar afwisseling in de architectuur door middel van detaillering en kleurgebruik. In De Watergraafsmeer (Betondorp) in Amsterdam waar een grote woningbouwlocatie geheel in diverse betonsystemen werd uitgevoerd, werd daarom variatie aangebracht in de afwerking van de gevels: de kleur van de kozijnen, bepleistering of teerbanden. Overigens was die eenvormigheid en de keuze voor standaardisering iets dat met name de architecten van de Nieuwe Zakelijkheid en het Functionalisme juist enorm aansprak. Ook in Utrecht werd om die reden het bouwen van betonwoningen aanvankelijk niet verwelkomd. De ene wethouder vond de woningen die Bredero zojuist in Den Bosch had gebouwd *'niet het ideaal waarop in Utrecht moest worden gebouwd'* **(xiii)**.

Een ander raadslid verwees naar de betonbouw aan de Croeselaan *'van den heer Godijn: het is niet gewenscht dat er in de gemeente een herhaling van dergelijken bouw voorkomt, want die maken een armzaligen indruk'* **(xiv)**.

De betonwoningen die Bredero in Ondiep bouwde waren vrij traditioneel van opzet en uiterlijk en gedekt met een pannen mansardekap. Ze weken af van het door Bredero in de brochure voorgestelde standaard eengezinshuis, hetgeen erop wijst dat de invloed van de gemeente op het uiteindelijke resultaat vrij groot moet zijn geweest. De traditionele vorm nam niet weg dat er veel kritiek op de woningen kwam. De kritiek uitte zich met name op de slechte woonkwaliteit, de hoge huren en het uiterlijk. *'Zij leveren geen fraai beeld op, zoowel wat de bouw als de afwerking betreft'*, schreef het Utrechts Nieuwsblad **(xv)**.

Ernstiger waren de technische gebreken. Dit was overigens een veel voorkomend probleem bij betonbouw. De nieuwheid van het product en de experimenten met de vervaardiging van de diverse betonsystemen konden niet anders dan leiden tot een reeks aan kinderziekten. Lekkage, roestvorming bij niet-ontijzerd beton en vochtoverlast vormden de meest voorkomende problemen. Het complex in Ondiep bleek kort na de oplevering scheuren te vertonen *'als gevolg van onvoldoende verband welke tussen de betonstenen bestaat'* (xvi). Een opgericht comité van huurders eiste onmiddellijke huurverlaging op grond van de technische gebreken van de woningen. Na een moeizame afweging tussen ingrijpende, dus dure verbeteringen en huurverlaging met beperkte verbeteringen, werd voor het laatste gekozen. De muren werden gedeeltelijk versterkt met betonkolommen en de gevels werden gepleisterd. Een deel van de woningen kreeg een gevelbekleding met baksteen, die tegen de voor- en zijgevels werd aangebracht. Niet alleen - zo meldde de krant- werd het uiterlijk van de woningen verbeterd, maar het versterkte de muren ook zodanig dat de eerder gebruikte betonkolommen hier niet nodig waren. *'Door een en ander hebben de gemeentelijke betonwoningen een minder goede naam gekregen. Dit is vooral te betreuren, omdat haar inhoud en type niet bij andere arbeiderswoningen achterstaan - integendeel, vaak verkieselijker zijn'* (xvii). Ongelukkigerwijze moesten de betonwoningen van Bredero in De Watergraafsmeer ook binnen 1 jaar vanwege lekkage met rabatdelen bekleed worden. De woningen in Den Bosch werden om dezelfde reden van een pleisterlaag voorzien. Het grootste euvel was de poreusheid van het beton, waardoor regenwater door de wanden naar binnendrong. Ook werkten temperatuurverschillen bij de gedeeltelijk holle betonstenen scheurvorming in de hand. De zoektocht naar de meest geschikte samenstelling van beton zou het bedrijf dan ook nog lange tijd bezig houden. Maar de echt landelijke experimenten met betonbouw zouden rond 1925 voorbij zijn. Toen de baksteenprijzen en de lonen van de metselaars in 1923 daalden, werden de experimenten van overheidswege niet verder doorgezet. Overigens heeft Bredero samen met het Bredase bedrijf IGB (N.V. Internationale Gewapendbeton Bouw v/h Stulemeijer) de meeste betonwoningen in deze periode geproduceerd: zo rond de 850 betonwoningen.

Ondanks de kritiek op de betonwoningen, verging het 't bedrijf allesbehalve slecht. Men had al snel veel opdrachten van gemeenten, die alle reageerden op de brochure uit 1921. De mallen voor de betonstenen werden op de timmerwerkplaats gemaakt en al spoedig kon men een Olbertz-machine

aanschaffen. Machinale be- en verwerking was immers het streven van een modern bouwbedrijf. Dat Bredero efficiëntie hoog in het vaandel had staan, blijkt uit de wijze waarop het bedrijf georganiseerd was. In de bouwrubriek van dagblad Het Vaderland van 1921 stond een bewonderend verslag van de bedrijfsvoering bij Bredero:

'Men stelle zich onze verbazing voor, toen wij gebracht werden op de kantoren, waar alleen al een staf van 45 mensen de administratie der onderneming voert. (...) Elke werkman heeft een kaart, waarop alles omtrent zijn persoon, werkkraft en verdienste is opgeteekend. Op het kantoor wordt elk werk tot in de kleinste bijzonderheden uitgerekend. (...) Het bouwvak is tot in de kleinste onderdeelen gespecialiseerd. Men koopt zelf het materiaal in en men rekent nauwkeurig uit, wat uit het materiaal geproduceerd kan worden, hoeveel dat kosten moet, hoe lang de verwerking duren mag. Elke dag komen de prestaties van elken arbeid en de verwerking van elk stukje materiaal binnen (...). De belangrijkste gegevens zijn dan ook in dit archief te vinden. Men kan er zien, voor welk werk een bepaalde werkman het best is, welk materiaal voor een bepaald ding het meest voldoet, etc. Daardoor kan men weer komen tot de beste specialiseering van werkkraft en werkmateriaal en als noodzakelijk gevolg tot verhooging der productie'. Een staf van 45 mensen lijkt voor die tijd al te duiden op een bedrijf van respectabele omvang. Hoeveel mensen er exact in het gehele bedrijf dienst waren, is niet bekend.

De N.V. Bredero kon zich vertakken in meerdere onderdelen zoals de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende goederen Gebroeders Bredero, die nog lange tijd gehuisvest bleef op het adres aan de Weerdsingel. Hierin werd het vastgoed van het bedrijf ondergebracht. De timmerfabriek verhuisde in 1928 naar het industrieterrein aan de Rotsoord (nummer 13) en vestigde zich daar onder de naam 'Stoomtimmerfabriek Timbrero'. Het hoofdkantoor werd gevestigd op de Maliesingel. In de jaren dertig is er ook nog sprake van bouwonderneming 'Acaciabouw', die op naam van Bredero staat en bij de Amsterdamsestraatweg in Utrecht woningen bouwt(**xix**). Ondanks dat de N.V. op naam van beide broers Adriaan en Huub stond, was het Adriaan die in feite het bedrijf vanaf de jaren twintig leidde. Hij was de directeur en drijvende kracht achter alle initiatieven, PR-campagnes en optredens naar buiten toe. Broer Huub speelde geen rol van betekenis in het bedrijf.

Een bouwproject in Utrecht eind jaren twintig illustreert goed hoe Adriaan

Bredero maatschappelijke plicht en zakendoen uitstekend wist te combineren; dit alles ten gunste van het bedrijf. In het kader van de werkloosheidsbestrijding poogde de gemeente Utrecht leerling-metselaars bij bouwprojecten onder te brengen. Zo werden in 1927 zestien leerling-metselaars door de Gemeentelijke dienst der Arbeidsbemiddeling bij een bouwproject van Bredero aan de Grebbestraat (Rivierenwijk) ondergebracht. De leerlingen moesten daar praktijkervaring opdoen. Het resultaat was bevredigend, maar het was belangrijk dat er een vervolg op kwam *'om het tempo van de metselaars op te voeren'* (xx). De arbeidsbemiddeling moest echter met de zestien metselaars in de Utrechtse bouwwereld rondleuren, want niemand wilde hun een werkervaringsplek geven. Met uitzondering van de firma Bredero, die opnieuw bereid was de leerlingen in te zetten, nu bij een volgend project in de Dollardstraat (ook Rivierenwijk). Adriaan Bredero stelde echter wel voor dat B en W als tegemoetkoming medewerking verleenden bij het verkrijgen van een gunstig krediet. Nu had de gemeente voor het vorige project van Bredero al een half miljoen aan hypotheek verstrekt en ze had zojuist een nieuwe aanvraag van de firma afgewezen. Discussie in B en W en onderhandelingen met Adriaan Bredero - die het voorstel wel wilde komen toelichten in de Fabricagecommissie - leidden uiteindelijk tot de resultaten dat de zestien metselaars praktijkervaring mochten opdoen bij Bredero en de gemeente ruim twee ton extra krediet verstrekte aan het bedrijf. Dit alles geschiedde tot groot ongenoegen van andere bouwers in het Utrechtse, die echter knarsetandend moesten toegeven dat zij de tewerkstelling van de metselaars alle geweigerd hadden.

Stenen smelten niet

Na 1925 zag het ernaar uit dat Nederland in beter economisch vaarwater terecht zou gaan komen en de werkloosheid begon te dalen. De beurscrash van 1929 maakte hieraan een abrupt en wreed einde. De maatregelen van de Nederlandse overheid kwamen aanvankelijk vrij traag op gang, maar toen begin jaren '30 de werkloosheid dramatische vormen begon aan te nemen (de helft van alle Nederlanders was in 1935 zonder werk), ging men over tot drastischer maatregelen. Onder het kabinet Colijn viel de huisvesting onder Slotemaker de Bruïne, een minister waar Adriaan Bredero in zijn toespraken weinig vleiende woorden voor over had.

Bredero bouwde af en toe nog in beton, maar de traditionele materialen namen vanaf het midden van de jaren '20 weer enorm in populariteit toe. Rationalisering en normalisatie werden echter niet uit het bouwbedrijf verbannen. Het aantal

bouwprojecten breidde zich uit over heel Nederland: Bredero's Bouwbedrijf kocht grond, bouwde er woningen op en verkocht deze via de verkoopbureaus ter plaatse. Het bedrijf had daartoe filialen in onder andere Tilburg, Nijmegen, Venlo, Eindhoven, Zeist, Arnhem, Vught, Breda, Maastricht, Zwolle, Haarlem, Deventer, De Bilt en Groningen. In het hoofdkantoor te Utrecht zetelde de centrale verkoopleiding die de lijnen uitzette en de verkoopkantoren eventueel bij kon sturen. De verkoopkantoren werden verplicht regelmatig rapporten op te sturen naar het hoofdkantoor en wie niet voldoende presteerde - dat wil zeggen de gebouwde voorraad niet verkocht - kon op een stevige reprimande van de directie rekenen. In 1935 deelde Adriaan Bredero op de aandeelhouders vergadering mee dat:

'opvoeding van filiaalchefs en controle is nu scherper geformuleerd, men mag meer toezicht uitoefenen. Nalatigheid kan en zal niet getolereerd worden en zijn maatregelen, zoo noodig harde, van de Directie te verwachten. In verband hiermee heeft de Directie bepaald dat aan een volgend werk niet wordt begonnen in een bepaalde plaats, indien van het vorige geen 85% is verkocht. Voor nieuw aan te stellen plaatschefs zal het salaris voor zolang er niet wordt gebouwd met een gedeelte worden verminderd' (xxi).

STEEKT UW GELD IN STEEN

STEENEN SMELTEN NIET

“Steenen smelten niet”, een van de favoriete slogans van Adriaan Bredero. In de jaren dertig werd investeren in huizen verstandiger geacht dan investeren in aandelen.

De grote zorg voor eigenbouwers als Bredero was de dreiging van deflatie: een door de overheid afgedwongen verlaging van de prijzen en de lonen. Daaraan werd een huurverlaging gekoppeld. Maar hoe kon hij goede woningen bouwen als er nauwelijks op verdiend kon worden? Goedkoop bouwen was zo onmogelijk.

In de aandeelhoudersvergaderingen in de jaren '30 nam Bredero in gedreven toespraken graag de economische situatie en de rol van de overheid als onderwerp. Toen in 1934 de regering een nieuwe huurverlaging voorstelde, hield Adriaan Bredero zijn aandeelhouders voor wat de obstakels waren om goedkoper te bouwen:

'Want wat zien wij gebeuren? Dat de eischen van de Schoonheidscommissies steeds grooter worden. Dat de grondprijzen eerder hoger, dan lager worden terwijl de meeste grond in handen van de gemeente is. En dat de meeste mensen steeds meer comfort verlangen'. Wat betreft dat laatste voegde hij eraan toe: *'(...) het hoogtepunt is ongeveer wel bereikt. Het meest verlangde, zoals een eengezinswoning met erker, teakhouten voordeur, glas-in-lood, wandtegels en vaste waschtafel is zoo langzamerhand al gewoonte geworden'* **(xxii)**. Maar de politiek van de gemeenten zat hem nog het meeste dwars: deze hadden immers de meeste bouwgrond in handen en deden er tegen hoge prijzen afstand van. Het moest volgens Bredero wel tot een botsing komen tussen de rijksoverheid die lagere huren wenste en de gemeentelijke overheden die de grond in eigendom hielden. Wellicht was het om deze reden dat Adriaan Bredero zich ook actief met de politiek bezig ging houden. In 1928 werd hij als lid van de Rooms Katholieke Staatspartij in de gemeenteraad van Utrecht gekozen. Hij nam zitting in de Fabricage commissie onder voorzitter van wethouder A.H. Smulders, alwaar hij zich bezig kon houden met openbare werken. Of het hem veel voordeel heeft opgeleverd of voldoende invloed, is de vraag. Hij zat er twee termijnen in tot 1936.

Het was de landelijke politiek die in sterke mate van invloed was op het succes van het bedrijf. Toen Slotemaker de Bruïne in 1934 opnieuw een huurverlaging voorstelde, uitte Adriaan Bredero tegenover de pers in niet mis te verstane woorden zijn ongenoegen: *'De minister gaf blijk gespeend te zijn van realiteitsbesef, toen hij ten parlement zijn goed geloof beled in de mogelijkheid thans aannemelijke (om 's ministers eigen, min of meer glibberige term te gebruiken) woningen te bouwen, welker huur maximaal twee gulden twintig zou bedragen.'* Dit was een onmogelijke prijs *'zoolang de publieke grondbedrijven zich niet matigen in hun veelal mateloze winzucht'* **(xxiii)**.

Tegelijkertijd voelde Bredero zich genoodzaakt zijn toehoorders ervan te overtuigen dat het juist nu bijzonder interessant was om huizen te kopen als beleggingsobject. De beurscrash had immers aangetoond dat aandelen twijfelachtige beleggingen zijn, maar *'stenen smelten niet'*.

Helaas was het nog niet aan iedereen duidelijk dat vastgoed als beleggingsobject bijzonder aantrekkelijk was. Vanwege de economische crisis verwachtte men een aardevermindering, ook van onroerend goed. Velen hadden hun kapitaal geheel of gedeeltelijk belegd in huizen en haalden inkomsten uit de verhuur van deze woningen. Bredero was er in 1935 helder in: hij had vertrouwen in de toekomstige ontwikkelingen, en een huis was en bleef een veilig en rendabel bezit. Had het bedrijf de afgelopen 4 jaar al niet voor 8 miljoen gulden uitsluitend voor beleggingsdoel einden verkocht(**xxiv**)?

Deze opbeurende woorden waren hard nodig, want in de praktijk hadden de inkomensdaling en de aanvankelijk nog hoge huurprijzen geleid tot leegstand bij de middenstandswoningen. En hoewel er nog steeds veel te weinig arbeiderswoningen waren, konden deze arbeiders de leegstaande middenstandswoningen niet betalen. Voor de verkoop van de huizen maakte Bredero naast de verkoopbureaus vooral ook gretig gebruik van het middel van de propaganda. In 1930 ontwierp de schrijver Albert Kuyle (pseudoniem van Albert Kuitenbrouwer) ter gelegenheid van de Utrechtse lichtweek een nieuw logo, de drie B's in een blauwe driehoek: Bredero's Bouw Bedrijf.

Een grote reclamezuil vlakbij de Jaarbeurs toonde de vele bezoekers uit heel het land dit nieuwe beeldmerk. Vanaf dat moment zou er geen dagblad in het land verschijnen of het logo van BBB stond wel ergens op een pagina. Ook de gebouwde woningen zelf kregen het logo in de gevel. In 1933-34 werd een catalogus samengesteld waarin per plaats de woningen in lovende woorden werden aangeboden. Tegelijkertijd werd een huisorgaan opgericht: 'In de Driehoek', waar de catalogus deel van uitmaakte. In ieder blad schreef Bredero een voorwoord, maar er was ook plaats voor extra toelichtingen, tips voor in en om het huis en af en toe een feuilleton. Dit alles geïllustreerd met cartoons en andere tekeningen. Op de pagina herinnerden slogans en spreuken aan de reden om een huis van Bredero's Bouwbedrijf te kopen: In BBB huizen wonen gelukkige

Het nieuwe logo met de drie B's in een driehoek is ontworpen door Albert Kuyle. Het is op deze omslag van het huisorgaan verwerkt in een tekening van Van der Steene

stervelingen, of BBB staat voor Beter Billijker Bouwen.

Op 5 oktober 1934 pakte het bedrijf het nog grootser aan. Het nodigde een groot deel van de vaderlandse pers uit voor een rondrit langs zijn huizenbezit. Aanleiding was de oplevering van de 1500ste woning. De pers werd in een ATO-bus gezet en op deze mooie herfstdag rondgereden. Eerst ging men langs het paradepaardje in Utrecht: de Rietveldwoningen aan de Erasmuslaan. Vervolgens reed men via De Bilt en Zeist naar Wageningen, Arnhem en Nijmegen en vervolgens via Eindhoven en Vught naar Den Bosch(**xxv**).

Op deze tocht kon Bredero in de praktijk laten zien wat er mogelijk was aan goede woningbouw tegen een schappelijke huurprijs wanneer de gemeente de grondprijzen niet al te hoog stelde. De pers was diep onder de indruk van de bouw in Wageningen van royale woningen met voor- en achtertuin met een huur van 6 gulden per week. Dit terwijl de kleinere woningen in Eindhoven al snel op 31 gulden per week huur uitkwamen, omdat de gemeente allerlei extra heffingen op de grond hief. Zo klonk het pleidooi van Bredero voor een gunstiger lokale grondpolitiek niet alleen in het eigen blad, maar in dagbladen door het gehele

land.

Bredero en moderne architectuur: dromen van glas en witheid

In augustus 1934 prees BBB in zijn catalogus de woningen van Gerrit Rietveld aan de Erasmuslaan aan. Architect Rietveld ontwierp voor ons deze 'dromen van glas en witheid'.

'Huizen voor mensen die den geest van den komende tijd willen doen doorwerken in hun leven en in hun dagelijksche omgeving. Solide. Schoon. Doorstraalt van zonlicht en levensvreugd. Zie onze aanbieding er op na. Het loont de moeite' **(xxvi)**.

De relatie tussen het bouwbedrijf Bredero en architect Rietveld was eigenlijk een logisch gevolg van beider interesse in moderne materialen zoals beton en in normalisatie en standaardisering van woningbouw. Rietvelds experimenten met betonbouw bij de chauffeurswoning aan de Waldeck Pyrmontkade, konden Bredero in 1927-28 niet ontgaan zijn **(xxvii)**.

Rietveld kampte met grote problemen om met dit betonsysteem (geen blokken, maar platen) een waterdichte woning af te leveren. Het drama rondom de woning liep uit op een publiekelijk bedankje van de opdrachtgever aan 'die goede architecten' die hem alsnog geholpen hadden bij het waterdicht maken van de woning. Rietveld was als architect continu bezig met de zoektocht naar standaardisering en normalisering van de woningbouw. Vanaf 1927 publiceerde hij daar ook over. De chauffeurswoning was ook in dat opzicht een eerste proeve: alle onderdelen werden in een vast maatsysteem ontworpen om gemechaniseerde productie mogelijk te maken. Uiteindelijk zou Rietveld in 1933 komen met zijn ideeën over een kernhuis. In de kern plaatste hij de trap, badkamer, toilet, buizen en afvoerkanalen. Door deze concentratie van dure voorzieningen in één kern, zou deze fabrieksmatig geproduceerd kunnen worden en daarmee goedkoper zijn. Tevens sprak het hem aan om deze functies zo veel mogelijk in één beperkte ruimte te concentreren om meer plaats te hebben voor de woonruimten.

Het kon dan ook niet uitblijven dat Adriaan Bredero, in wiens aard het lag om de experimenten en publicaties over deze onderwerpen te volgen, en architect Rietveld, beiden inwoners van dezelfde stad, elkaar een keer zouden tegenkomen.

De huizen aan de Erasmuslaan naar het ontwerp van Gerrit Rietveld.

Foto: Nico Jesse

Toen een opdracht van mevrouw T. Schröder voor de bouw van nog eens zeven woningen in de stijl van het Nieuwe Bouwen tegenover haar eigen woning aan de Prins Hendriklaan niet van de grond kwam, nam Bredero's Bouwbedrijf de grond en het ontwerp (teruggebracht tot vier woningen) van haar over. Hij zal er geen spijt van gehad hebben, want de woningen werden in de Nederlandse architectuurwereld uitgeroepen tot hét voorbeeld van het Nieuwe Bouwen.

Na de oplevering was er één huis als modelwoning ingericht en werden er open dagen gehouden. De belangstelling was overweldigend. Duizenden mensen uit heel het land kwamen naar de woning kijken. Architect Rietveld was zelf aanwezig om vragen te beantwoorden. Geamuseerd vertelde hij in het huisblad 'In de Driehoek' dat de meest gestelde vraag aan hem was: "*Zijn die huizen met zoveel glas 's winters niet erg koud?*(**xxviii**)". Omdat hij het moe werd de vraag telkens te beantwoorden, was zijn antwoord tenslotte niet langer dan: "*'t gaat wel Mevrouw*". Waarop - zo vertelde de architect - meteen de volgende vraag volgde: "*Dan zal het 's zomers wel erg warm zijn?*" Maar daar het zo druk was dat de bezoekers via het dakterras in een volgend huis naar beneden moesten, was er niet eens gelegenheid om eenzelfde "*'t gaat nogal Mevrouw*" te laten horen. In het huisblad legde Rietveld daarom nog eens uitgebreid uit waarom deze doorzon huizen niet te warm zouden zijn en zeker niet te koud. Ongetwijfeld gestimuleerd door de duizenden belangstellenden, gaf BBB Rietveld bijna direct daarna een tweede opdracht voor de bouw van een serie vergelijkbare woningen in de nieuwe wijk Oog in Al.

In de catalogus van september 1934 werden beide woningbouwprojecten trots aan elkaar gekoppeld: "*Twee (aan de Erasmuslaan) zijn er verkocht. Als de andere twee ook verkocht zijn, verdwijnt deze pagina dan? Wij geloven het niet. Omdat wij zoo graag laten zien wat kunde is, begaafdheid en 'feeling' (van den architect)*

en durf, doorzettingsvermogen en vertrouwen (van den bouwer) vermoogen. En mochten die groote heerenhuizen buiten uw bereik vallen, dan bouwden wij in park Oog in Al vier witte huizen die veel en veel lager in prijs zijn(xxix)'. In diezelfde jaren ontwierp Rietveld in Zeist voor Bredero nog vier woningen, maar deze werden nooit uitgevoerd. Daarna hield de opdrachtenreeks op, zij het dat Bredero en Rietveld elkaar weer zouden ontmoeten tijdens de Tweede Wereldoorlog toen de architect een paar plannen voor wederopbouwprojecten voor het bouwbedrijf maakte.

Bredero werkte met eigen bouwkundige ontwerpers in dienst van het bedrijf, maar toch zou men mogen verwachten dat een bouwbedrijf dat moderniteit en experimenteren hoog in het vaandel had, vaker architecten uit de Nieuwe Zakelijkheid, het Functionalisme of verwante moderne architectuuropvattingen zou inschakelen. Het bleef echter beperkt tot Gerrit Rietveld en Willem Dudok (ingeschakeld voor enkele wederopbouwprojecten).

De betonwoningen van het bedrijf werden voornamelijk ontworpen door de Bossche architect H.W. Valk (1886-1937), die vanaf 1925 (na de betonbouwexperimenten) vooral bekend werd met zijn rooms-katholieke kerkgebouwen. In Utrecht zou hij overigens in 1924 de H. Aloysiuskerk ontwerpen. Het is niet duidelijk of BBB daar nog een aandeel in gehad heeft. Hoewel Bredero met zijn betonwoningen bekendheid kreeg, stond in het algemeen het maken van goede woningen tegen een redelijke winst voorop, waarbij hij vooral ook in wilde spelen op de markt. Zoals Adriaan Bredero in 1935 formuleerde: *'In ons bedrijf deed die behoefte aan die eigen verworven kennis van de markt in den uitgebreidsten zin van het woord zich met de jaren steeds dringender voelen(xxx)*'.

De markt vroeg in de jaren dertig om in dergelijke traditionele stijl gebouwde woningen, in baksteen en met een kap. Maar toch bleef het idealisme van goede woningbouw nog steeds een rol spelen in de opvattingen van BBB. De markt bepaalde veel, maar niet alles. Goede woningbouw betekende ook dat ouderwetse opvattingen bestreden mochten worden. Dat viel alleen niet altijd mee, 'het volk' had zo zijn eigen ideeën over goed wonen:

'Wanneer men besluit om een eind te maken aan de schepping der aartsvervelende, door hatelijke hekjes gescheiden voortuintjes, en men neemt in Wageningen een proef met een langs de geheelen huizenrij loopende en slechts door lage hekjes gescheiden voortuin, dan komt er een dag, waarop de bewoner

van een hoekpand de drie populieren, die de trots van de tuinman en de bouwer uitmaakten, onvervaard afzaagt tot op de hoogte van zijn gazen hek... Neemt men het besluit om de keukens in een helder, zinnelijk, vriendelijk en, naar men zegt, vliegen-werend blauw te schilderen, dan eischen de bewoners dat deze kleur weer wordt overschilderd in het sterfhuis-bruin dat hun, naar zij betoogen, in het vaderhuis altijd zoo goed bevallen is' (xxx).

Maar dit waren slechts kleine voorbeelden van onbegrip van de markt voor de opvoedende bedoelingen van de bouwer, de meeste weerstand trof men aan als men de 'suite' wilde uitbannen. In de ogen van veel moderne architecten en bouwers, ook van Bredero, was de suite een achterhaalde ruimte die toch nooit gebruikt werd en het maken van een ruime woonkamer in de weg stond. Maar kom niet aan de suite!

'Dan breekt de storm los! Zelfs een tentoonstelling, die toch het ruime, ongekend groote interieur op zijn voordeligst laat zien, is niet in staat de gemoederen te bezweren. Men moet en zal zijn 'voorkamer' hebben, ook al is de functie van dit vertrek binnen het huiselijk leven geen andere dan die van een mausoleum, waarin de ongebruikte meubelen staan te grijnzen en de vergeelde visitekaartjes van den laatsten Nieuwjaarsdag in een ijs-glazen coupe liggen uitgestald' (xxxii).

Hoe graag Bredero ook meer pioniersarbeid zou verrichten in de trant van de Erasmuslaan, zo citeerde het Utrechts Dagblad naar aanleiding van de rondrit, 'op de smaak van het grote publiek vooruitlopen was een hachelijke zaak. (...) En dan was er nog de veelmaals pijnlijke praktijk van de Schoonheidscommissie, die in tal van plaatsen de Schoonheid in de weg staat' (xxxiii).

Het hoofdkantoor van Bredero's Bouw Bedrijf werd in 1936 gevestigd aan Achter Sint Pieter

In 1936 verhuisde het hoofdkantoor van de Maliesingel naar Achter Sint Pieter,

niet veel later zou ook Nieuwegracht 6 aangekocht worden. Hoewel het bedrijf door de directie als kerngezond werd omschreven, had men wel veel last van de overal toe nemende leegstand van midden standswoningbouw. Bredero vertelde zijn aandeelhouders telkens weer dat hij vooral de verkoopkantoren achter de broek zat, want *'om de verkoop draait alles'*.

De jaarlijkse aandeelhoudersvergadering kreeg enkele jaren achter elkaar dezelfde boodschap mee: er zou dat jaar geen dividend aan hen worden uitgekeerd, omdat Bredero zo veel mogelijk wilde kunnen beschikken over liquide middelen. Aanvankelijk wilden de aandeelhouders hier nog wel over in discussie gaan, maar naarmate de boodschap elk jaar hetzelfde luidde, verstomden de beschaafde protesten. Het vertrouwen in de directie en de gezondheid van het bedrijf zal groot geweest zijn.

In deze periode ging Bredero een stapje verder in een wetenschappelijke benadering van de woningbouw. Zoals Adriaan Bredero het zelf formuleerde, wilde hij *'onze feeling, inzichten en ervaring toetsen aan de wetenschap (...). Een wetenschappelijk onderzoek van de plaatselijke woningmarkt moet uitwijzen of ons inzicht inzake ener bepaald bouwplan juist is'* (xxxiv).

De econoom E. van Wessen (en later de heer Wirtz) werd in dienst genomen om onderzoek te doen naar de woningbehoefte. Bredero verraste menig gemeentebestuur met rapporten over de lokale woningmarkt. Het bedrijf claimde de eerste eigenbouwer te zijn die een dergelijke wetenschappelijke benadering van de bouwopgave toepaste. Het werd niet altijd in dank aanvaard: *'de gemeentelijke autoriteiten waren zeer gekant tegen ons pogen'*.

Volgens Adriaan Bredero kwam dit omdat door deze benadering pijnlijk duidelijk werd dat gemeenten zelf over geen of over hopeloos verouderde gegevens beschikten. Het bracht hem ook in contact met de Inspecteur-Generaal van Volkshuisvesting, ir. Van der Kaa, die zeer geïnteresseerd was in de methode en in de gegevens. Tegelijkertijd hield het bedrijf zich volop bezig met propaganda en met het uitbreiden van de contacten in binnen- en buitenland. Het huisorgaan veranderde in 1937 van uiterlijk en inhoud, niet omdat het bestaande blad niet voldeed - het had regelmatig een oplage van 20.000 exemplaren - maar omdat er blijkbaar andere ambities ten aanzien van het blad leefden. De eindredactie kwam in handen van Adriaan Bredero en drs. E. van Wessen. De nieuwe versie van het blad bevatte alleen nog achtergrondartikelen over volkshuisvesting in binnen- en buitenland, over architectuur en stedenbouw, over de wetenschappelijke

experimenten met bouwsystemen enzovoorts. Het blad kreeg een andere titel: 'In de Driehoek. Bijdragen op het gebied van volkshuisvesting in Nederland'. De titel verraadde dat BBB niet alleen serieus genomen wilde worden als bouwbedrijf, maar zichzelf ook zag als een gelijkwaardig partner in de landelijke discussie over volkshuisvesting, architectuur en aanverwante zaken. De meest opvallende artikelen betroffen bijdragen van Gerrit Rietveld, beschouwingen over volkshuisvesting in met name Engeland en Duitsland, en een artikel van de toen bekende schrijfster Van Hille-Gaerthé over de vrouw van de intellectueel. Dit laatste artikel had een emancipatorische inslag: *'De vrouw van een intellectueel is dikwijls een intellectuele vrouw, die gestudeerd heeft of gewerkt in het buitenland... velen van deze vrouwen zijn na een volbrachte dagtaak volstrekt niet meer tevreden met de krant, de naaidoos, de radio en de roman uit de portefeuille!'* (xxxvi).

Een beschouwing over de *'Sozialpolitik im Dritten Reich'* van Van Wessen was, wellicht anders dan de titel deed vermoeden, een vrij kritisch artikel over de woningbouw in een centraal geleide staat (hetgeen Duitsland toen natuurlijk was). De huisvestingspolitiek van het nationaal-socialisme viel de auteur niet mee en hij constateerde dat het *'tot op dat moment in ieder geval geen interessant woningtype had opgeleverd'* (xxxvii).

De bijdragen over de volkshuisvesting in Engeland werden geschreven door Bredero zelf en een Londense medewerker. Adriaan Bredero bleek vele malen naar Engeland te reizen om de woningbouw daar in ogenschouw te nemen en de condities voor goede volkshuisvesting te bespreken. Deze reizen kwamen niet zozeer voort uit persoonlijke interesse, maar hadden te maken met een mogelijke opdracht. In de aandeelhoudersvergadering van december 1937 werd dan ook een nieuwe onderdirecteur binnen BBB benoemd (H.A. Ruiterman), niet alleen om de directeur te ondersteunen in zijn groeiende taken, maar zeker ook omdat Bredero zich veel met Engeland zou moeten gaan bemoeien. De Engelse bouwopdracht bleek in 1939 rond te komen, hoewel de exacte details in de bewaarde archieven ontbreken. In het najaar van 1939 zou Bredero voor langere tijd naar Engeland vertrekken om de woningbouw daar ter plekke te gaan begeleiden. De Duitse inval in Polen in september 1939 en de daaropvolgende acute oorlogsdreiging gooiden echter roet in het eten. De opdracht in Engeland is nooit doorgegaan.

Cijfers

Van de N.V. zijn nauwelijks cijfers bekend van vóór 1947. Van de periode

1934-1938 zijn de verslagen van de aandeelhoudersvergaderingen bewaard gebleven. Deze geven een beperkt inzicht in het financiële welvaren van het bedrijf.

In 1933 bedroeg de totale waarde van het onroerende goed 1.335.416 gulden. De nettowinst die het bedrijf dat jaar maakte was 65.559 gulden. Er werd een speciale Algemene Reserverekening geopend waarop een bedrag van 44.895 gulden werd gestort. Dit was het bedrag dat overbleef nadat de kosten voor het hoofdkantoor en de filialen waren afgetrokken.

In 1934 bedroeg de totale waarde aan onroerend goed 1.540.344 gulden. Er stond een schuld uit aan crediteuren van 270.640 gulden. Alles bij elkaar maakte het bedrijf dat jaar een winst van 5.234 gulden, waarvan een klein deel op de Algemene Reserve geschreven kon worden; die groeide tot 45.083 gulden.

Over 1935 bedroeg de nettowinst 8.265 gulden en groeide de reserve aan tot 52.481 gulden. Het jaar 1936 was een zeer moeilijk jaar, het bedrijf leed een verlies van 21.509 gulden, hetgeen uit de Algemene Reserve werd gehaald. Deze daalde dan ook weer naar 30.972 gulden.

De directie weet het verlies met name aan de gestegen bouwkosten, terwijl de algehele onzekerheid omtrent de economie de verkoop van huizen ernstig hinderde.

In 1937 ging het al weer beter en bedroeg de nettowinst 51.408 gulden. Na aftrek van de kosten voor hoofdkantoor en filialen werd onmiddellijk de Reserverekening weer aangevuld tot 50.000 gulden. Al deze jaren kregen de aandeelhouders geen dividend uitgekeerd.

De Tweede Wereldoorlog

'Als Nederland in de betrekkelijke kalmte en rust van na den vijfdaagschen veldtocht zich opnieuw voor een nog zwaardere taak ziet gesteld, dan zijn in Bredero de gedachten reeds weer rijp geworden.' Zo schreef de auteur Albert Kuyle in het herdenkingsboek in 1942(**xxxviii**).

Bredero was absoluut niet de enige, want het was velen in de bouwwereld na de capitulatie duidelijk dat er een grote opgave lag om de oorlogsschade aan te pakken, niet alleen in Rotterdam, maar ook op de diverse andere plaatsen waar men gevochten had. Generaal Winckelmann, die het regeringsgezag had overgedragen gekregen van de naar Engeland gevluchte regering, benoemde op 17 mei 1940 ir. J.A. Ringers tot Regeringscommissaris, belast met het herstel van het verkeerswezen, drooglegging van de onder water gezette gebieden, wederopbouw van steden, dorpen en gebouwen en alles wat hiermee samenhang.

Ook na het vervangen door de Duitse bezetter van Winckelmann door Seyss-Inquart als Reichskommissar für die besetzten Niederländische Gebiete, behield ir. Ringers deze positie. Hoewel de wederopbouw zeer centralistisch geleid werd - Ringers had absolute bevoegdheden en niemand kon om hem heen - riep hij tevens een organisatiestructuur in het leven, waarbij de wederopbouw van Rotterdam, de wederopbouw van andere steden en dorpen en de materiaalvoorziening aparte onderdelen vormden. Zwaar getroffen steden kregen een bouw bureau dat de wederopbouw in goede banen moest leiden. De dagelijkse leiding van de wederopbouw droeg hij op aan drie mannen: J.C. Keller, Z.IJ. van der Meer en H.W. Mouton. De laatste werd speciaal belast met de wederopbouw van Rotterdam, Van der Meer kreeg de opbouw van de andere getroffen gemeenten en de woningbouw onder zijn hoede en Keller werd verantwoordelijk voor de bouwnijverheid en de materiaalvoorziening. BBB zou tijdens de Tweede Wereldoorlog veelvuldig met deze laatste twee heren te maken krijgen.

Het eerste dat Adriaan Bredero direct na de capitulatie deed, was contact opnemen met ir. Van der Kaa, de hoofdinspecteur van Volkshuisvesting, met wie hij voor de oorlog goed contact had gehad. Via Van der Kaa kwam hij in contact met ir. Ringers en met hem en anderen besprak hij diverse malen zijn visie op wat er zou moeten gebeuren.

'Wij realiseerden ons dat na den oorlog de woningnood een nijpend probleem zou worden. Verder voorzagen wij een grote schaarste aan bouwmaterialen, terwijl een grote algemene verarming eveneens te voorspellen was. Deze drie factoren noopten ons tot het zoeken naar nieuwe bouwmethoden, die het mogelijk maken het bouwtempo omhoog te brengen, de ontbrekende materialen door andere (makkelijker te krijgen) materialen te vervangen en de bouwkosten aanzienlijk te drukken zodat lage huren mogelijk zijn. Met dit doel voor ogen wilden wij experimenteren en richten een betonfabriek op in Maarssen om speciale betonsoorten en speciale constructies te onderzoeken' (xxxix).

Het lijkt alsof de jaren '20 opnieuw zijn teruggekeerd: een hernieuwde zoektocht naar de mogelijkheden van betonbouw als snelle en goedkope bouwwijze met inschakeling van niet-geschoolde arbeiders. BBB zocht de samenwerking op met de Technische Hogeschool in Delft voor de ontwikkeling van de montagebouw en met het ingenieursbureau Berenschot voor de ontwikkeling van efficiëntere arbeidsmethoden. Ook werden diverse bouwkundig ingenieurs aangetrokken, waaronder ir. Stigter.

Adriaan Bredero zelf zag als voorlopig hoogtepunt in het professionaliseren van

het wetenschappelijk karakter van het bouwbedrijf het aantrekken van ir. Jan de Vries voor het researchwerk ten behoeve van het beton. Maar dat zou pas augustus 1945 plaatsvinden**(xl)**.

Terwijl de betonfabriek in 1941 werd opgericht aan de Kanaaldijk 15 (op een terrein van de spoorwegen), had Bredero zich ook al laten inschakelen bij de directe wederopbouw van plaatsen in de Grebbestreek. In november 1940 werd hem via J. Keller verzocht om de wederopbouw van Scherpenzeel op zich te nemen, later kwamen daar Wageningen en Rhenen bij. Als Gedelegeerde van Wederopbouw in de Grebbestreek gaf Adriaan Bredero leiding over de drie bouwbureaus die daar gedurende twee jaar aan het werk gingen. Voor 15 miljoen gulden werden werken aanbesteed. Daarnaast werd hij medeverantwoordelijk gesteld voor de organisatie van het vervoer van materiaal, de MAVOG: de maatschappij voor MAteriaal VOorziening Grebbeberg. Hij regelde de aankoop van 40 vrachtwagens en een kantoorgebouw in Amersfoort.

Wie het verslag leest van Adriaan Bredero, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat hij volledig in zijn element was bij het organiseren van al deze zaken. Wederopbouw financierde het werk, en Bredero zelf ontving een eenmalig honorarium van 25.000 gulden, welk bedrag hij in het eigen bedrijf stopte. Hij kon het niet nalaten later enigszins smalend op te merken dat *'de architecten en de aannemers er heel wat meer aan verdiend hadden'***(xli)**.

De interesse ging echter ook nog steeds uit naar het experimenteren met het materiaal beton. Het werd snel duidelijk dat materiaalschaarste tijdens de bezetting het grootste probleem zou worden. In augustus 1940 schreef ir. Ringers al voor om zuinig om te springen met hout, ijzer en staal. Steen en beton kwamen als vervanging in aanmerking en vervolgens gewapend beton. De schaarste werd steeds nijpender, ook omdat de Duitsers een groot deel van de materialen en grondstoffen nodig hadden voor hun oorlogsindustrie. In 1941 ging bijvoorbeeld 80% van de cementproductie naar de Wehrmacht voor de aanleg en uitbreiding van vliegvelden**(xlii)**.

Materialen voor bouwprojecten in Nederland werden alleen nog maar geleverd op basis van goedkeuring van Wederopbouw. Helaas verliep de organisatie van een en ander niet vlekkeloos, vooral ook omdat in de praktijk verschillende bevoegdheden elkaar doorkruisten; conflicten tussen de verschillende instanties onderling waren dan ook onvermijdelijk. Ir. Ringers had in de loop van 1941 in de gaten dat de wederopbouw geen rooskleurige toekomst had, een tweede doelstelling kreeg daarom steeds meer de voorrang. De dienst kon namelijk

uitstekend ingeschakeld worden om mensen en materieel aan de Duitse oorlogsindustrie te onttrekken. Op 1 juli 1942 kondigden de Duitsers een algehele bouwstop af, de aanleg van militaire versterkingen langs de Nederlandse kust, de Westwall, kreeg vanaf dat moment prioriteit.

Er kon nog wel ontheffing worden aangevraagd voor andere bouwprojecten, maar dat geschiedde bij de Duitse autoriteiten (der Bevollmächtigter für die Bauwirtschafting. R. Werckshagen) en niet langer bij Wederopbouw.

Betonexperimenten

Bij Bredero's Betonfabriek ondertussen zocht men naarstig naar een nieuw soort beton, vooral nu de benodigde toeslagstof uit Duitsland niet te krijgen was. Het onderzoek in de nieuwe fabriek richtte zich op lichtbeton, opgebouwd uit sintels, en een nieuwe bouwmethode die hiermee samenhang. Het onderzoek werd gedaan in samenwerking met hoogleraren van de Technische Hogeschool in Delft. De experimenten werden nauwkeurig gevolgd door Weder opbouw en Ringers zelf. In opdracht van Wederopbouw werden op het terrein van de fabriek in Maarssen drie proef woningen gebouwd. Dezelfde Ringers gaf ook bureau Berenschot opdracht om de toepassingsmogelijkheden van dit blokkensysteem (de voorloper van de B2-blokken) te onderzoeken. Berenschot onderzoeker Houthof kwam met een rapport waarin werd aangegeven dat de methode nog niet goedkoper was dan het gewone metselwerk, maar dat hij er wel mogelijk heden in zag om sneller te bouwen.

De experimenten zouden uiteindelijk uitlopen op een opdracht van Wederopbouw voor de bouw van 122 woningen in Geleen. Het ontwerp voor de woningen in Geleen werd gemaakt door architect Dudok(**xliii**). Het was niet de eerste samenwerking met deze bekende architect. In datzelfde jaar gaf Bredero zeven architecten, waaronder Dudok, opdracht tot het ontwerpen van woningbouw. Onder de architecten waren onder anderen Gerrit Rietveld, Brinkman & Van den Broek en Van Tijen. Juist in deze oorlogstijd hadden veel architecten en stedenbouwkundigen elkaar gevonden om - nu de bouw vrijwel stillag - ideeën en visies uit te wisselen en het Nederland van na de oorlog alvast op papier gestalte te geven. Bredero mengde zich, niet ongebruikelijk, vanaf het begin in deze discussie.

De wederopbouwwoningen in Geleen (1924). Deze woningen en proefwoningen op fabrieksterrein in Maarssen, zijn identiek

Hij betrok de architecten in de discussie over montage bouw en de experimenten met beton en hij publiceerde zijn ideeën in enkele brochures. Vooruitlopend op 'na de oorlog' nam Bredero tevens enkele opties op bouwgrond, waaronder in Arnhem en Gorinchem. Zo ontwierp Rietveld in 1943 voor BBB woningen die waren opgebouwd uit gestapelde betonplaten. In 1944 publiceerde BBB samen met Dudok een brochure over een arbeidersdorp met noodwoningen van sintelbeton(**xliv**).

De brochure werd aangeboden aan Wederopbouw, maar die leek niets te voelen voor noodwoningen na de bevrijding. De praktijk zou anders blijken te zijn. Ook tijdens de oorlog bleef BBB zijn PR behartigen. In dat licht moeten de brochures over het bouwsysteem beschouwd worden, die alle tijdens de oorlog gemaakt werden: in mei 1942 een Franse versie, in 1943 een Nederlandse, in maart 1943 een Duitse en ten slotte na de bevrijding een Engelse versie in december 1945. Met die PR kreeg BBB het direct na de oorlog nog problematisch, toen aangetoond moest worden dat men niet bewust de aandacht van de bezetter op het bedrijf had willen vestigen.

Veel aandacht in de pers kreeg ook het 20-jarig bestaan van het bedrijf. Ter gelegenheid van het jubileum werd een receptie gehouden, waarbij ook de pers

aanwezig was. Zij noteerde ijverig de vele bloemstukken, waaronder die van ir. Ringers van Wederopbouw, de aanwezigheid van ir. Keller, de heer Perenboom, directeur van de MAVOG, architect W. Maas en diverse vertegenwoordigers van de gemeente Utrecht. De toespraken die onderdirecteur Ruiterman en directeur Bredero hielden, werden uitgebreid geciteerd. De laatste roemde de kwaliteit van de Nederlandse architectuur en woningbouw, die mede een product was van 'bezielde saamhorigheid'.

Hij bereed zijn favoriete stokpaard met de oproep dat *'geen paragrafen, geen artikelen, geen verordeningen wier gecompliceerdheid het kenmerk draagt van den luxe praattijd waarin zij werden opgesteld, het tempo van de bouw meer mogen belemmeren'* **(xlv)**.

Ter gelegenheid van het jubileum werd aan het echtpaar Bredero een boek uitgereikt, geschreven door Albert Kuyle. In dit boek werd in bevlogen woorden de groei en bloei van het bedrijf geschetst en hoopvolle verwachtingen voor de toekomst uitgesproken **(xlvi)**.

Maar ondanks alle plannen, brochures en experimenten kwam er weinig terecht van concrete bouw. Zelfs de opdracht tot bouw van woningen in Geleen kwam uiteindelijk nauwelijks van de grond. Volgens Bredero werd de opdracht ten eerste uitgevoerd onder Duitse dwang op Wederopbouw: de bezetter had interesse in de mogelijkheden van het materiaal beton.

Vervolgens passeerde als mogelijke bouwlocatie Utrecht, Zuilen, om daarna pas uit te komen bij Geleen. Rondom deze opdracht was tevens een conflict ontstaan tussen ir. Van der Kaa en ir. Ringers, die elkaars bevoegdheden hierin betwistten **(xlvii)**.

Uiteindelijk werd de hele opdracht in juni 1944 bij gebrek aan materiaal stopgezet. Bredero zou aanvankelijk als betaling 10% van de begroting krijgen, maar dit bedrag heeft hij nooit ontvangen. Ook niet de andere kosten, zoals hij later bitter opmerkte: *'Toen het echter op verrekenen aankwam, ontmoette ik op diverse punten bezwaren'* **(xlviii)**. Op een ander punt vond hij de bouw wel geslaagd: *'namelijk dat op deze wijze arbeiders uit Duitsland werden gehouden werd wel bereikt en als zodanig kan de bouw zeker geslaagd genoemd worden'* **(xlix)**.

Toespraken tijdens het jubileum, 1942. Rechts bij de bos bloemen zit de tweede directeur Ruiterman, Adriaan Bredero zelf is waarschijnlijk aan het spreken.

Zoals eerder opgemerkt, werd in de loop van de oorlog het onttrekken van Nederlandse arbeiders aan Duitsland één van de hoofddoelen van Wederopbouw, evenals het zo veel mogelijk behouden van bouw materiaal voor het eigen land.

Adviseurs

In deze bijzondere omstandigheden van de Duitse bezetting was het voor veel bedrijven balanceren op de rand van mee- en tegenwerking. Bredero besloot al snel dat een aantal goede en betrouwbare adviseurs geen kwaad kon. In 1941 trad W.J. (Jan) Andriessen toe tot het bedrijf als directiesecretaris. Andriessen was groot geworden binnen de Rooms-Katholieke Vak beweging, met name binnen de bouwvakbond. Andriessen speelde een belangrijke rol in de katholieke wereld en in Utrecht, waar de Rooms-Katholieke Vakbeweging zijn hoofdbureau had. In 1941 werd de vakbond door de bezetter gelijkgeschakeld - samen met de andere bonden onder Duits gezag gesteld - en hief zichzelf vervolgens min of meer op. Vanaf de kansel was door de bisschoppen de boodschap verkondigd dat een katholiek geen lid mocht zijn van een organisatie die onder NSB-leiding stond en dus liep het overgrote deel van de leden weg. De werknemers van de vakbond namen ontslag en kwamen op straat te staan. Jan Andriessen werd vervolgens door Adriaan Bredero in het bedrijf gevraagd. Ongetwijfeld kenden zij elkaar van katholieke kringen al langer. Ook bij de bouw van de Eigen Drukkerij van de vakbond (Lumax) in Ondiep waren zowel Andriessen als Bredero sr. aanwezig **(1)**. Uit dezelfde Rooms-Katholieke Vakbeweging kwam pater-franciscaan J.G. (Siegfried) Stokman, die voorheen adviseur was bij de vakbond en in de oorlog met name aartsbisschop De Jong als adviseur ondersteunde. De derde naam die tijdens de oorlog geraadpleegd werd over zaken is professor J. Oranje van de Anti

Revolutionaire Partij, een persoonlijke vriend van Adriaan Bredero. Volgens zoon Bart Bredero kwamen pater Stokman en professor Oranje in 1942 bij zijn vader thuis met enkele mensen van Wederopbouw samen, om te bespreken hoe zij de organisatie konden gebruiken om mensen en materiaal voor Nederland te behouden. Adriaan Bredero zelf noemde professor Oranje in 1945 *'economisch adviseur aan ons bedrijf verbonden'* **(li)**. Hij raadpleegde professor Oranje tijdens de oorlog een aantal malen in zaken betreffende zijn (Bredero's) werkzaamheden voor de Duitsers of bijvoorbeeld over door de bezetter gezochte personen (*'of professor Oranje iets voor deze persoon kon doen'?*) **(lii)**.

Zoals gezegd, trokken de experimenten met betonbouw de aandacht van de Duitsers. In 1941 bezocht een Duitse delegatie de wederopbouw in de Grebbestreek en was zo onder de indruk van het werk, dat zij de betonfabriek van Bredero wenste te bezichtigen. Onder leiding van professor Spiegel van de Reichwohnungsakademie te Berlijn werden de betonfabriek en het kantoor te Utrecht aangedaan. Hierop ontvingen Ringers en Keller van Wederopbouw samen met beide broers Bredero een uitnodiging om naar Berlijn te komen en een tentoonstelling over woningbouw te bezoeken. Volgens Adriaan Bredero was de uitnodiging een voorwendsel:

'Het doel was dat wij noodwoningen zouden bouwen uit sintelbeton, welke woningen gereed gemaakt zouden worden aan de fabriek. De heer Keller voerde de onderhandelingen te Berlijn. Ik heb de zaak weten te rekken tot Mei 1943. De dreigende toestand van het wegvoeren van de arbeiders heeft ertoe geleid, dat dit na ernstige overwegingen en besprekingen, o.a. met wijlen Prof. Oranje, de oorzaak was, dat ik mij bereid verklaarde hulpwoningen te bouwen en hierdoor was het mij mogelijk op gegeven tijden tientallen onderduikers aan de fabriek te hebben' **(liii)**.

De bezetter kwam meerdere malen langs; na het bombardement op Hamburg, dat de Duitsers 'zeer geschokt' had, kwam op 4 augustus 1943 een speciale opdracht voor de bouw van 1000 barakken (noodwoningen). Een andere dwingende uitnodiging kwam in april 1943 van de Duitse Wehrmacht om bunkers te gaan bouwen in het Gooi. Er volgde een opmerkelijk verslag van deze bijeenkomst in Hilversum van Adriaan Bredero. De directie van Bredero was bij het gesprek aanwezig, maar weigerde beleefd om aan de bunkerbouw mee te doen.

'Dit leidde tot een woordenwisseling omdat de aanwezige officier ongevraagd inzage had gegeven in de tekeningen. Maar de Directie hield voet bij stuk en kon tenslotte de bijeenkomst verlaten' **(liv)**.

In 1947 schreef Bredero daarover: *'Van Duitse zijde is natuurlijk druk op mij uitgeoefend om de bouw van de Westwall te organiseren en de verdedigingswerken om Utrecht te maken. Dit heb ik zeer beslist geweigerd'* **(lv)**.

Dat BBB bunkers gebouwd zou hebben in opdracht van de Duitsers, is een verhaal dat het bedrijf tot op de dag van vandaag zou blijven achtervolgen. Toch blijkt op dit moment uit geen van de beschikbare stukken dat men daadwerkelijk bunkers gebouwd heeft voor de Duitsers. Ook bunkerdeskundigen bevestigen dat zij tijdens hun onderzoekingen de naam van Bredero als bunkerbouwer nooit zijn tegengekomen. De daadwerkelijke bouw van de bunkers zou de bezetter veelal aan kleine en lokale bouwondernemingen uitbesteden. De meest recente inzichten over de bunkerbouw in Utrecht lijken dit te bevestigen, aangezien alle opdrachten voor de bouw van bunkers in en om de stad gegeven werden aan het bouwbedrijf Godijn uit Zeist **(lvi)**.

Het optreden van de directie bij het overleg, 'ze weigerde beleefd', mag achteraf heldhaftig ingekleurd overkomen, de houding paste wel bij het optreden van Adriaan Bredero. Illustratief hiervoor was zijn optreden ten aanzien van een andere Duitse opdracht. Overigens werd de handelwijze continu besproken met de adviseurs Stokman en Oranje.

Behelfsheime

Op 29 juni 1943 ontving Bredero een opdracht tot de bouw van 1000 barakken voor de door de bombardementen dakloos geworden inwoners van Duisburg. Opdrachtgever was het Reichsministerium Speer te Berlijn **(lvii)**.

Het gehele werk werd in een contract vastgelegd op 13 juli 1943. De woningen werden op de bouwplaats van de betonfabriek zo veel mogelijk in onderdelen montageklaar gemaakt. De onderdelen zouden per schip vanaf de fabriek vervoerd worden naar Duisburg, een opzichter en drie monteurs reisden mee. De opdrachtgever (het Reichsministerium) zou zorgdragen voor het bouwrijp maken van de grond, leverde alle benodigde materialen en zorgde voor het lossen van de lading en het transport naar de bouwplaats. Van belang was dat de opdrachtgever zich verplichtte in te zetten voor het behoud van de arbeidsplaatsen van Bredero in Nederland (*'damit BBB ihr Personal in Holland behalten kann'*) **(lviii)**. Dat betekende dat personeel uit de Duitse arbeidsdienst gehouden kon worden. Vanaf september 1943 kwam een intensieve correspondentie op gang over de door Bredero gevraagde prijs van 20.000 Reichsmark per barak. De prijs lag 30% boven het gemiddelde. Volgens Bredero kwam dat door de hogere houtprijzen en door de hogere loonkosten in Nederland. Maar in Duitsland vertrouwde men het

toch niet zo: *'Die Preise erscheinen mir erheblich übersetzt. ...es hat sich ergeben dass die Kalkulation der Firma Bredero nahezu 30% über der Kalkulation einer anderen Firma liegt'* **(lix)**.

De productie schoot ook niet op, in juli 1944 waren er pas 50 stuks afgeleverd. Van 5 tot 7 juli 1944 bevond Adriaan Bredero zich in Berlijn op het Reichsministerium Speer om tekst en uitleg te geven. Bredero legde uit dat er problemen waren met de materiaallevering, die maar niet op gang kwam. Dat was inderdaad een groot probleem, maar daarnaast deed men ook niet zijn uiterste best om met de uitvoering van de opdracht haast te maken. De materiaallevering werd op het kantoor in Berlijn door de Duitse zaakgelastigde ter plekke geregeld door middel van enkele telefoontjes. Belangrijker was echter dat Bredero tegelijkertijd mondeling een nieuwe opdracht kreeg om met onmiddellijke ingang 300 noodwoningen (Behelfsheime) te bouwen. De volgende avond werden opnieuw via enkele telefoontjes alle opdrachten bevestigd. Daarna volgde discussie over een van Bredero verlangde bankgarantie voor de door Duitsland verleende aanbesteding. Adriaan weigerde die te geven. Op de vraag waarom, antwoordde hij: *'Weil Bredero nun einmal Bredero ist und dass ich verweigerte eine andere Bedingung einzunehmen'* **(lx)**.

Naar de exacte redenen van de weigering om een bankgarantie te geven kan men raden, maar het antwoord getuigde in ieder geval van eenzelfde zelfverzekerdheid en bluf als waarmee hij in 1942 van de bunkerbesprekingen weggelopen zou zijn. Adriaan Bredero was een persoon naar wie geluisterd werd, ook bij het Duitse Reichsministerium. Zoals hij zelf schreef in een nauwgezet verslag aan professor Oranje van de bespreking: *'Obwohl die Unterhandlungen mit dem Herrn dann und wann schwierig waren - er trotzdem in jeder Beziehung mit mir einig ging und mir erklärte, dass von allem Lieferanten für Baracken und Behelfsheime ich der einige bin den er tatsächlich vertraut'* **(xli)**.

Uiteindelijk werden er 78 noodwoningen gemonteerd en werden voor de overige 522 de onderdelen geleverd. Deze opdrachten gaven de fabriek gelegenheid mensen buiten de Duitse arbeidsdienst te houden; in Duitsland zelf werden op de bouwplaats 'contractbrekers' te werk gesteld: Nederlandse arbeiders die in Duitsland weggelopen waren bij hun werk. Net zo belangrijk, vanuit bedrijfseconomisch oogpunt ongetwijfeld belangrijker, was dat de opdrachten materiaal en geld opleverden. Dit materiaal werd in en bij de fabriek opgeslagen en bij het naderen van de geallieerde legers werd het belangrijk om de voltooiing van de werkzaamheden zo veel mogelijk uit te stellen in afwachting van de bevrijding. De financiële opbrengst van deze opdracht was daarbij zodanig, dat de

accountant adviseerde een 'B'-rekening te maken, een afzonderlijke investerings- en afschrijvingsrekening (ofwel een schaduwboekhouding). Het bedrijf had op 5 september 1944 een kassaldo van meer dan 200.000 gulden en er lagen grote voorraden materialen, zoals het uiterst kostbare en schaarse cement en ruim 170.000 kilogram hoogwaardig betonijzer.

Maar vanaf september 1944 - met de invasie van de geallieerde troepen in Europa - veranderde de situatie snel. Alle werkzaamheden in heel Nederland kwamen zo goed als stil te liggen. De bedrijven, dus ook BBB, waren verplicht om salarissen en wachtgelden van hun personeel zo veel mogelijk door te betalen. Uit een verslag van Adriaan Bredero kan worden opgemaakt dat het bedrijf aan het begin van de oorlog meer dan 400 werknemers in dienst had, waarvan een groot deel op de betonfabriek. In de loop van de oorlog werden dat er steeds minder, met name vanwege de tewerkstelling in Duitsland. Dankzij het aangenomen werk in Duitsland kon het bedrijf bijna de helft van zijn werknemers tot het einde van de oorlog in dienst houden.

De bevrijding

Als het bedrijf en met name de directeur van Bredero's Bouwbedrijf zich ergens op had voorbereid, dan was het wel het werk 'na de oorlog'. De experimenten met beton, de opdrachten aan architecten en het laten overleven van het bedrijf waren erop gericht geweest om 'straks' de enorme bouwopgave aan te gaan. Bredero zou Bredero niet zijn, als er al niet meteen een brochure klaarlag: *Ons werk tijdens de oorlog. Hoe wij ons voorbereiden op een nieuwe taak (Utrecht 1945)*(xlii).

Maar het zou allemaal heel anders lopen dan Bredero in zijn kwaadste dromen had kunnen voorzien. Allereerst werd hij beschuldigd van collaboratie. Op 18 mei 1945 belandde er een briefje bij de Politieke Opsporingsdienst, waarin beleefd verzocht werd de handel en wandel van Bredero's Bouwbedrijf eens na te gaan. De reden voor de aangifte was de bouw van woningen in Duisburg, maar de onderliggende motivatie ging verder: *'Gezien de relaties die het bedrijf heeft - o.a. met prof. Oranje de onlangs benoemde vertrouwensman van de Nederlandse regering - is het best mogelijk dat straks, als aan de wederopbouw van ons land wordt begonnen, zij als een van de eerste bouwbedrijven werken krijgt opgedragen. Gezien echter haar houding tijdens de bezetting lijkt me dit ongewenst. Het verdient misschien moeite de gangen van voornoemde heren en andere gezaghebbende personen in dit bedrijf eens na te gaan om te kunnen vaststellen in hoeverre met de vijand is geheuld. Hoogachtend'*(xliii).

Er volgde een onderzoek waarin met name de opdrachtverlening voor de noodwoningen in Duitsland uitgebreid onder de loep werd genomen. Uiteindelijk zou het paspoort van Adriaan Bredero hangende het onderzoek nog enige tijd in beslag genomen zijn, maar van een echte vervolging lijkt geen sprake te zijn geweest. In ieder geval belemmerde het de actieradius van de directie in het eerste bevrijdingsjaar niet.

‘Zeer kort na de bevrijding was ik met ir. Stigter bij den heer Keller op het ministerie van Wederopbouw en ik vroeg den heer Keller wat ik moest doen met de betonfabriek. Ik ontving ten antwoord dat de fabriek moest gaan werken en kreeg direct een machtiging om 500 ton cement te kopen. Later deelde de heer Keller mee, dat hij wel gezegd had dat de fabriek moest gaan werken, maar dat hij geen afname van het product had gegarandeerd’ (xliv).

De betonfabriek die in 1941 aan de Kanaaldijk werd opgericht. Hier te zien op een luchtfoto uit 1947

Dit eerste ‘misverstand’ zou kenmerkend zijn voor de verhouding tussen Bredero’s Bouwbedrijf en het naoorlogse Wederopbouw in de jaren 1945-1947. Ir. Ringers was in april 1943 opgepakt vanwege lidmaatschap van een verzetsbeweging en sindsdien verving ir. Keller hem als algemeen gemachtigde voor Wederopbouw. In april 1945 werd in het bevrijde zuiden ir. Tromp aangesteld als minister van Waterstaat. Hij nodigde professor Zwiers uit voor de leiding over Wederopbouw. Zwiers wilde hiervoor ir. Ringers hebben, indien die terugkeerde uit gevangenschap. Tromp stelde al wel voor de algemeen gemachtigde voor Wederopbouw te vervangen door een college van algemene commissarissen voor Wederopbouw. Dit college bestond uit Keller, Mouton, Van der Meer, Zwiers en Vos. Toen Ringers in mei 1945 terugkeerde uit gevangenschap werd hij minister van Openbare Werken en Wederopbouw onder

het eerste naoorlogse kabinet Schermerhorn (ingesteld op 23 juni 1945). Het college van algemene commissarissen was één van de belangrijkste onderdelen van het ministerie. Met hen kreeg Bredero te maken en hoewel zij geen vreemden waren van elkaar ging er na de oorlog iets goed mis in de onderlinge communicatie.

'Eveneens zeer kort na de bevrijding waren de heer Stigter en ik bij den heer Van der Meer en vertelden hem wat wij in voorraad hadden aan betonelementen, timmerwerk, etc. Dit was naar aanleiding van de order voor de Duitse noodwoningen gemaakt, doch door ons niet verzonden. Wij vertelden erbij dat natuurlijk de kwaliteit minder goed was (...). Desondanks droeg de heer Van der Meer ons de bouw op en kregen wij order no. 1 van de Noodwoningbouw. Van de aanvankelijke opzet kwam niets terecht; alles werd veranderd, over 12 bouwplaatsen verspreid en naderhand werden wij ook aangevallen over de kwaliteit, waarover wij tevoren hadden gesproken. Een en ander had een dusdanig traag verloop (het duurde al 6 weken voordat één bouwterrein was aangewezen) dat onze toenmalige adviseur prof. Oranje besloot zich schriftelijk te melden tot den toenmaligen minister ir. Tromp. De heer Andriessen waarschuwde tegen het uitzenden van deze brief, omdat wij dan én de heer Van der Meer én de heer Zweers (van de in januari 1944 opgerichte Stichting tot Rationalisering van het Bouwen/Ratiobouw) én andere ambtenaren van 'Noodwoningbouw' tegen ons zouden krijgen. De heer Andriessen heeft het goed gezien, want van dat moment af begon de tegenwerking zeer ernstig te worden, speciaal tegen mij' (xlv).

De organisatie van de wederopbouw werd in deze naoorlogse jaren zeer strak geleid vanuit het ministerie en de bijbehorende organisatie. Het college van algemene commissarissen had een beslissende stem en zonder toestemming van het college kon geen gemeentebestuur een wederopbouwplan opstellen. Wanneer er inderdaad sprake zou zijn van de tegenwerking waar Bredero van spreekt, dan had het bedrijf een zeer ernstig probleem. Dat zou des te tragischer zijn, omdat alle speerpunten van het bouwbedrijf nu ook nationale speerpunten waren geworden.

Het streven naar bezuinigingen op schaarse traditionele bouwmaterialen zoals baksteen en hout en op bouwvakarbeiders, bracht de systeembouw in het middelpunt van de belangstelling. Wanneer een bouwbedrijf nu systeembouw ontwikkelde, kreeg het een bijdrage in de kosten van het ministerie. Maar belangrijker nog was dat het ministerie zocht naar een of twee systemen die overal in het land konden worden toegepast. Het bedrijf dat deze opdracht kreeg,

zou natuurlijk bijna een monopoliepositie verwerven. Voorwaarde was wel dat het nieuwe bouwsysteem en de nieuwe bouwmaterialen door Ratiobouw waren goedgekeurd.

Bredero poogde in 1945 op diverse wijzen opdrachten van Wederopbouw binnen te halen en zijn bouwsysteem onder de aandacht te brengen. Er werd met minister Ringers gepraat, meerdere malen met Keller en met Van der Meer. Bredero bouwde op eigen kosten en met eigen materialen een aantal 'bungalows' in Den Bosch in 1945. Het bedrijf kon wel op de sympathie en interesse van Keller rekenen, die zijn verontwaardiging geuit zou hebben in een persoonlijk gesprek dat:

'bekende collaborateurs grote orders in regie (= in opdracht van Wederopbouw) verkregen en BBB, die zich hieraan niet schuldig had gemaakt en veel gedaan had voor de ontwikkeling van de montage-idee, zonder opdracht was' (xlvi).

De bouw in Den Bosch leek eind 1945 toch succes te gaan opleveren. In één van die huizen vond een gesprek plaats tussen de directie van BBB en professor Zwiers, Keller en ir. Van der Kaa, de hoofdinspecteur Volkshuisvesting. Het bedrijf kreeg ter plekke een opdracht voor de bouw van 300 woningen en een schriftelijke bevestiging dat ook bij het niet-doorgaan van de bouw, de vervaardigde betonmaterialen afgenomen zouden worden. Zo kon de betonfabriek tenminste doorwerken. In mei 1946 werd de opdracht uitgebreid van 300 naar 2000 woningen, en hoewel het officiële contract op zich liet wachten, kreeg men de mondelinge aansporing om op 1 september te beginnen met de werkzaamheden. In oktober 1946 kwam Ringers zelf op bezoek op de bouwplaatsen in Coevorden en Nijverdal en was zo enthousiast dat hij de opdracht gaf dat BBB met onmiddellijke ingang 'volbelast' moest gaan werken.

Daarna werd het contract, dat nog steeds niet opgemaakt was, gewijzigd door Van der Meer van 2000 naar 300 woningen en de officiële opdracht daartoe kwam pas in april 1947. Naar de exacte reden van deze abrupte wijziging kan slechts geraden worden. Er was in mei 1946 een aanbieding gedaan door Bredero met prijsopgave, productieschema, enzovoorts. Daarna vonden er 'onderhandelingen' plaats, waarbij diverse zaken, waaronder de prijsopgave, ter discussie stonden. Wellicht hadden de onderhandelingen een negatief effect, namelijk het reduceren van het aantal woningen(**xlvi**). In ieder geval leed het bedrijf door dit soort 'gedoe' een verlies van bijna acht ton. Het verlies betrof voornamelijk de betonfabriek die niet of nauwelijks kon draaien, terwijl de werkers wel doorbetaald moesten worden.

Een van de belangrijke oorzaken van deze onfortuinlijke gang van zaken was de slechte organisatie van het wederopbouwapparaat. Dat men zich daarvan bewust was, mag blijken uit een intern organisatieonderzoek dat in 1946 binnen Wederopbouw werd uitgevoerd. Uit het onderzoek kwam naar voren dat er flinke competentiegeschillen bestonden. Het ontbrak de organisatie vooral aan een duidelijk omschreven taakverdeling. Competentiegeschillen zouden een afdoende verklaring kunnen zijn voor het chaotische beeld van de opdrachtverlening in 1945-1947, zoals uit het verslag van Adriaan Bredero naar voren komt. Maar dergelijke organisatieproblemen zouden dan menig ander bedrijf ook gehinderd moeten hebben. Was er daarnaast ook sprake van een specifiek negatieve houding tegenover BBB? Adriaan Bredero suggereerde zoiets toen hij later over deze periode schreef:

'Alhoewel Wederopbouw derhalve op geregelde tijdstippen van haar waardering voor het gepresteerde blijk gaf, bleef toch een hier aan corresponderende waardering in daden achterwege. Naast bezwaren tegen mijn persoon is hier ongetwijfeld mede verantwoordelijk voor de trage gang van zaken bij Wederopbouw' (xlviii).

Binnen het bedrijf heerste ook de mening dat BBB bewust benadeeld werd. Met name de nieuwe medewerker Jan de Vries was ervan overtuigd dat: *'een bepaalde groep van architecten en bouwondernemers met behulp van Wederopbouw een bevoorrechte positie tracht te veroveren, waar BBB buiten staat'.*

Jan de Vries (geboren op 24 juni 1910) was op 1 augustus 1945 op voorspraak van zijn schoonvader professor H.R. Kruyt bij het bedrijf in dienst gekomen als chef van de Research Afdeling. Deze afdeling hield zich bezig met het ontwikkelen van nieuwe bouwsystemen. De positie van De Vries bracht met zich mee dat hij al direct samen met de directie op stap moest en dat hij betrokken werd bij alle gesprekken met Wederopbouw om opdrachten binnen te slepen. Zijn opmerkingen betreffende de rol van de concurrentie zouden wel eens dicht bij de waarheid kunnen zijn geweest. Het ministerie zocht immers naar een paar bouwsystemen die in heel Nederland toegepast konden worden. Volgens De Vries behoorde BBB zeker bij de top drie, maar werd het juist daarom stelselmatig geweerd bij belangrijke bijeenkomsten en bij het verlenen van opdrachten. Als voorbeeld van het eerste haalde hij aan dat in het Research Kunststoffeninstituut in Delft gewerkt werd aan onderzoek naar toepassing van kunststoffen in de bouwnijverheid(xlix).

De betrokken partijen in Delft zouden voorrechten krijgen bij het op de markt brengen van de eventuele resultaten. Wie later mee zou gaan doen, had aanzienlijk minder rechten. De boosheid van De Vries betrof het feit dat BBB zich al sedert het najaar van 1945 met dergelijk onderzoek bezighield en hierover zelfs al oriënterende gesprekken had aangeknoopt met Wederopbouw, het ministerie van Handel en Nijverheid en met de Organisatie voor Toegepast Wetenschappelijk Onderzoek. Maar wie schetste zijn verbazing toen hij bij toeval hoorde van de bijeenkomsten in Delft, waar BBB nooit was uitgenodigd om bij de initiatiefnemers te horen. De beschuldigingen van bewuste buitensluiting gingen bij De Vries nog een stap verder. *'BBB moet blijkbaar als enige concurrent en als het bedrijf dat tot nu toe de grootste opdrachten van Wederopbouw heeft gehad, worden uitgeschakeld'*.

Hij noemde daarbij met naam en toenaam professor Zweers (Ratiobouw), professor Zwiers en de heer Saane, *'die hier te lande belast zijn met het uitvoeren van het Airey-huis en die ook tot de initiatiefnemers van het kunststoffenonderzoek blijken te behoren'* (lxx).

H. Saane was in 1946 directeur geworden van de Nederlandse Maatschappij voor Volkshuisvesting, gevestigd in Amsterdam. Deze Maatschappij hield zich eveneens bezig met het zoeken naar moderne en efficiënte bouwsystemen (met name het Airey-systeem uit Engeland) en had in haar raad van commissarissen Van der Meer. Deze was op 18 maart 1946 directeur-generaal van Volkshuisvesting geworden, op instigatie van minister Ringers, die Volkshuisvesting weghaalde bij Binnenlandse Zaken en ir. Van der Kaa, en onderbracht bij Wederopbouw en Van der Meer. De Vries beoordeelde het als een moeilijke positie voor BBB: *'de directie van BBB moet nu al haar plannen voorleggen aan de heer Van der Meer, die dus tegelijkertijd commissaris is van haar enige (en voornaamste) concurrent. Het is de bedoeling van de Maatschappij de bouwnijverheid in handen te krijgen en naar montagebouw te gaan. Door dit alles voelt hij (De Vries) zich niet erg safe tegenover Van der Meer'* (lxxi).

De Herstelbank

De cijfers van het bedrijf in oorlogstijd geven een inzichtelijk en ook dramatisch beeld van deze periode. In 1942 leed het bedrijf een verlies van 72.486 gulden. De omzet bedroeg dat jaar 3.151.477 gulden. Men profiteerde nog van de bouw in de eerste Wederopbouwperiode, hoewel de omzetsdaling werd berekend op 2,3%. In 1944 maakte het bedrijf een winst van 142.820 gulden. De omzet bedroeg dat jaar 3.076.053 gulden. De omzet steeg met 4,6%. Deze winst kan alleen te maken

hebben met het werk dat in Duitse opdracht werd gedaan. In 1945 leed het bedrijf een verlies van 157.151 gulden, bij een omzet dat jaar van 980.677 gulden. Het betekende een verlies van 16%. Op zich is het verklaarbaar dat er in dit laatste oorlogsjaar flink verlies werd geleden: er werd niet tot nauwelijks gebouwd, terwijl de lonen wel doorbetaald moesten worden.

In 1946 bedroeg de winst 149.937 gulden bij een omzet van 4.414.985 gulden, een winst van 3,4%. Het was op zich een gunstig jaar: men had de opdracht voor de 300 woningen van Wederopbouw binnengekregen (ook al was het eerst 2000). Met de directie van Staatsmijnen was een overeenkomst gesloten 100 woningen te bouwen, met uitzicht op meerdere opdrachten.

In Eindhoven zou een school gebouwd worden volgens het montage-systeem en in Nijmegen 101 woningen 'in de normale bouwwijze'. Men had ook hoop op opdrachten in België en Engeland en zelfs waren er besprekingen gaande over een groots bouwplan in Brazilië (**lxxii**). Daarom was het des te verrassender dat er in 1947 een verlies werd geleden ter hoogte van 780.793 gulden, bij een omzet van 3.547.760 gulden, een verlies van 22,3%.

Het was dit verlies, dat het bedrijf op de rand van de afgrond bracht en vergaande gevolgen had voor de directie. BBB nam begin 1947 zijn toevlucht tot de Maatschappij tot Financiering van het Nationaal Herstel, beter bekend als de Herstelbank. In het kader van de Marshallhulp bood deze Maatschappij financiële tegemoetkoming aan bedrijven die na de oorlog weer op gang geholpen moesten worden. Bouwbedrijven behoorden tot de bedrijven die op urgentie konden rekenen, vanwege hun nationale belang voor de wederopbouw. Maar de Maatschappij beoordeelde de bedrijven wel alvorens hun krediet te geven en kon voorwaarden stellen aan de hulp. Dat was ook wat gebeurde bij Bredero's Bouwbedrijf. De Herstelbank stelde reorganisatie van het bedrijf als voorwaarde en dat hield concreet in dat Adriaan Bredero afstand moest doen van zijn directeurschap, zijn aandelen in onderpand diende te geven, afstand moest doen van zijn beslissingsrecht en dat zijn inkomen werd gekort. Toen deze eisen op 1 augustus 1947 waren ingewilligd, verleende de Herstelbank een krediet van 5 miljoen gulden. Vanaf dat moment was Jan de Vries de nieuwe directeur van Bredero's Bouwbedrijf.

De gang van zaken is nogal opmerkelijk, want waarom eiste de Herstelbank zo nadrukkelijk het aftreden van Adriaan Bredero als voorwaarde voor de credietverlening? Het archief van de Herstelbank over deze periode is er niet meer, een reconstructie kan alleen gebaseerd worden op wat opklinkt uit de vergadering van de raad van commissarissen van Bredero in 1947, uit een getypt

verslag van Adriaan Bredero zelf en uit de jaarverslagen van 1947 en 1948(**lxxiii**).

In 1946 ontstond een conflict tussen directeur Adriaan Bredero en zijn staf, onder wie Jan de Vries. Er was verschil van inzicht omtrent de maatregelen die getroffen moesten worden om het bedrijf te laten overleven. Hoewel uit cijfers uit het jaarverslag bleek dat het bedrijf in 1946 een goede omzet maakte, bleef de omzet in de loop van 1947 ver beneden peil. Adriaan Bredero meende dat dit aan externe factoren lag: het stijgen van de lonen en de bemoeienis van overheden. Het klinkt dan ook bekend wanneer Adriaan Bredero klaagde: *'dat de montage-woningen, zoals wij die ontwerpen, nog herhaaldelijk worden gewijzigd door de architect, de burgemeester en de directeur van gemeentewerken van de plaats waarin de woningen worden gebouwd, ook tijdens de bouw. Hierdoor is de uitvoering van onze orders een ware lijdensweg geworden'* (**lxxiv**).

Opmerkelijk is dat in de kantlijn van dit verslag met potlood staat geschreven 'neen!'. Iemand was het nadrukkelijk niet met deze verklaring eens. Vanuit de staf werd er bij Adriaan Bredero op aangedrongen te snoeien in het bedrijf, maar de directeur zag hier geen heil in. Hij verwachtte in 1946 immers grote opdrachten van Wederopbouw binnen te krijgen. Toen de Landbouwbank in mei 1946 aanbood 200.000 gulden in het bedrijf te investeren, wees Bredero dit aanbod af. Hij zag hierin geen structurele oplossing. Het op volle toeren gaan draaien van het bedrijf was in zijn ogen de enige oplossing die nagestreefd moest worden. Reorganisatie was wat hem betreft niet aan de orde.

Er werden wel degelijk maatregelen genomen. In de vooroorlogse lijn van verdere efficiëntie en rationalisering paste het dat begin 1947 een ingenieur werd ingehuurd (ir. Heymans) om het productieproces op de betonfabriek te verbeteren. In de verbetering van de balkenproductie werd 11.000 gulden geïnvesteerd en dat leverde uiteindelijk een nieuwe productiemethode op die 90 cent per balk bespaarde en jaarlijks dus een besparing van 36.000 gulden zou kunnen opleveren (bij een productie van 40.000 balken per jaar). Om deze besparing effectief te laten zijn, moest de fabriek natuurlijk wel op volle toeren gaan draaien. En daarvoor waren weer grote opdrachten nodig. Dat de opdracht van Wederopbouw voor de bouw van 2000 woningen werd teruggedraaid naar 300 woningen moet een aanzienlijke tegenvaller zijn geweest.

De familie Bredero in 1946 ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van zowel het bedrijf als van Adriaan Bredero

Ergens in 1946 begonnen de gesprekken met de Herstelbank over een financiële ondersteuning. Wie het initiatief genomen heeft tot deze stap, blijft onbekend. Tijdens het opstellen van de uiteindelijke voorwaarden door de Herstelbank waren in ieder geval Adriaan Bredero en Jan Andriessen aanwezig. Als reden voor het uit de directie zetten van Adriaan Bredero werd opgegeven dat zijn beleid de oorzaak was voor het verlies dat het bedrijf leed. Blijkbaar waren er tegen zijn beleid - op bepaalde punten - zulke grote bezwaren gerezen, dat kredietverlening alleen mogelijk was, als Adriaan uit de directie trad en het beslissingsrecht opgaf. Geconfronteerd met zulke eisen, zag hij blijkbaar geen andere mogelijkheid om het bedrijf overeind te houden dan aan deze eisen te voldoen. Per 31 juli 1947 nam Adriaan Bredero ontslag als directeur van de N.V. Bredero's Bouw bedrijf. De vacature van directeur werd per 1 augustus aangeboden aan Jan de Vries. Onder directeur werd A.Th. Stigter. Er kwam niet alleen een nieuwe directie, ook werd er een college van commissarissen benoemd. Tot commissarissen werden benoemd A.H.M. Albrechts, dr. L.R. Sinnige, F. Rosing en prof. dr. H. R. Kruyt. Adriaan Bredero fungeerde aanvankelijk als president-commissaris.

Over de beslissing van de Herstelbank bestond binnen de familie Bredero natuurlijk grote bitterheid. Adriaan Bredero schreef in mei 1947 een stuk waarin hij zich verdedigde tegen de beschuldigingen dat hij het bedrijf niet goed geleid zou hebben. Hij weet de financiële problemen voornamelijk aan de niet-nagekomen beloften van Wederopbouw, in zijn ogen had hijzelf het bedrijf goed geleid.

Het einde

Was het achteraf nodig geweest om deze maatregelen te nemen? Het accountantsrapport van de Herstelbank, gedateerd op 8 maart 1948, kwam tot

een aantal conclusies(**lxxv**). Ten eerste kwam het grote verlies van 1947 onverwacht, want *'de vooruitzichten voor 1947 mochten na de opbouw van 1946 vrij gunstig genoemd worden, het was dan ook geen hoog gespannen verwachting dat de omzet van 1947 zich op een peil van 8 miljoen zou hebben bewogen'*, aldus de accountant.

De eerder genoemde projecten van Eindhoven tot Brazilië zouden die verwachting toch mogen rechtvaardigen. Maar de realiteit was geheel anders. In 1947 leed BBB een verlies van bijna 8 ton (exclusief de betonfabriek). Dit verlies werd geleden in de tweede helft van 1947 en vond met name plaats bij de burgerbouw, dit in tegenstelling tot de montagebouw. De accountant concludeerde dat juist bij de burgerbouw (dus met meer traditionele middelen) de stijging van de loonkosten de belangrijkste factor vormde. Iets dat Adriaan Bredero ook had geconcludeerd. De betonfabriek leed een verlies in 1946 van rond de 3 ton. Ook hier golden externe factoren als de stijging van de lonen, maar juist bij de betonfabriek kon door de aard van het product en de verdergaande rationalisering (zoals de verbetering van de palenfabricage) een winst verwacht worden in 1948. De verdergaande rationalisering was een aspect dat Adriaan Bredero zelf altijd als wezenlijk onderdeel van het bedrijf had beschouwd. Het rapport concludeerde uiteindelijk dat de betonfabriek het meest veelbelovende onderdeel van het Bouwbedrijf was, maar aangezien de invloed hiervan binnen het gehele bedrijf niet groot genoeg was, mocht men de verwachtingen voor de toekomst niet op de betonfabriek baseren, *'temeer omdat de rationalisatie van de bouwwerken zelf nog niet op grote schaal ter hand kon worden genomen'* (**lxxvi**). De conclusies wezen erop dat een reorganisatie van het bedrijf inderdaad nodig zou zijn en dat dit met name de 'burgerbouw' zou moeten betreffen. Ondanks de wat pessimistische conclusie van de accountant, dat de rationalisatie nog niet goed van de grond kon komen, zou de toekomst toch bij de betonfabriek en de ontwikkeling van het montagesysteem liggen. Die toekomst zou na 1947 vrij snel steeds rooskleuriger worden voor BBB, hetgeen later is gebleken. De vraag blijft dan ook of het directeurschap van Adriaan Bredero hiervoor een hindernis geweest zou zijn.

Saillant is daarom ook het gegeven dat het niet direct beter ging met de N.V. onder de nieuwe directie en met een krediet van 5 miljoen, integendeel. Na het verlenen van een eerste deel van het krediet (2 miljoen), verloor het bedrijf meteen al weer een miljoen *'als gevolg van de bouw van huizen tegen onverantwoorde prijzen en de verkeerde organisatie van het bedrijf'* (**lxxvii**).

Volgens L.R. Sinnige is dit *'aan persoonlijk optreden van de heer Bredero te wijten'* (**lxxviii**). Ditmaal nam Jan Andriessen het op voor zijn oud-directeur, want volgens hem had Bredero zich door een ernstige ziekte in de periode van 7 november 1946 tot 7 augustus 1947 nauwelijks met de gang van zaken kunnen bemoeien. Andriessen kon niet nalaten op te merken dat de financiële stroppen van deze periode toch geheel onder de verantwoordelijkheid van de nieuwe directie vielen. In het daaropvolgende twistgesprek tussen Andriessen en Sinnige kwam nog een aantal onthullende opmerkingen naar voren. Sinnige weet de schuld voor het verlies nogmaals aan oud-directeur Bredero, aangezien *'de huidige directie moest voortborduren op de afspraken die hij al gemaakt had'* (**lxxix**). Maar Andriessen bracht daartegen in dat Bredero hem had verteld dat hij van de door De Vries afgesloten contracten nooit iets heeft afgeweten. Dat was frappant, antwoordde Sinnige op zijn beurt, want De Vries had hem te kennen gegeven dat hij deze contracten steeds met Bredero had besproken! Uit bovenstaand twistgesprek tussen Andriessen en Sinnige mag blijken dat Adriaan Bredero en Jan de Vries een geheel andere perceptie hadden van de gebeurtenissen in 1946-1947. Adriaan Bredero zou echter nooit een kwaad woord over Jan de Vries spreken, ook niet in de verslaglegging die hij vlak voor zijn dood maakte.

Adriaan Bredero had al langer gezondheidsklachten. In 1938 was hij drie maanden 'uit' het bedrijf geweest en was zijn directeurschap tijdelijk door een ander overgenomen. In het laatste oorlogsjaar waren de klachten opnieuw toegenomen en in bovengenoemde periode van november tot augustus was Adriaan Bredero een tijd in het ziekenhuis opgenomen geweest.

De eisen van de Herstelbank, die net in deze periode zwart op wit gezet werden, zullen geen positieve bijdrage geleverd hebben aan zijn gezondheid. Maar uiteindelijk kon Adriaan Bredero vanaf half augustus 1947 de vergaderingen van het net benoemde college van commissarissen bijwonen en voorzitten. In deze vergaderingen werden uitgebreid de oorzaken van het financiële verlies besproken en kwamen de tegengestelde meningen van Bredero en De Vries hierover scherp naar voren. Volgens De Vries had het bedrijf te lijden van afgunst en werd het bewust buitenspel gezet, volgens Bredero was het vooral een kwestie van efficiënter werken en lagere prijzen. Binnen deze discussie kwam op een gegeven moment het voorstel om de naam van het bedrijf te veranderen. Deze mededeling kwam voor Adriaan Bredero als een mokerslag.

Zowel Sinnige als De Vries konden zich voorstellen dat een naamsverandering beter zou uitwerken *'wij stuiten namelijk herhaaldelijk op het feit, dat er zekere*

wrijvingen zijn en een geringe bereidheid om met BBB in zee te gaan' (lxxx).

De Herstelbank zou zich ook positief hebben uitgelaten over een naamsverandering. Voor Adriaan Bredero was dit onbespreekbaar, zelfs zo onbespreekbaar dat hij niet eens aan de discussie deelnam. Alleen Albregts bracht er nuchter tegenin: *'al veranderen we de naam, als de buitenwereld erachter komt dat de nieuwe firma de oude BBB is, heeft het geen zin' (lxxxi).*

De kwestie van de naamsverandering greep Adriaan Bredero enorm aan. Zowel zijn zoons als zijn echtgenote zouden zich nog lang herinneren dat juist de dreiging van een naamswijziging de definitieve slag toebracht aan zijn toch al broze gezondheid. Adriaan kwam zeer ontzet thuis van deze vergadering en overleed diezelfde nacht nog, op 2 december 1947, slechts 58 jaar oud.

Zijn oudste zoon had wellicht de mogelijkheid gehad om nog in het bedrijf te komen, maar bestudeerde ondertussen in Amerika de proefnemingen met lichtbeton en voelde er na zijn vaders overlijden weinig voor om in het bedrijf te komen. De tweede zoon was nog het meest geschikt, aldus de familie, maar verkoos een loopbaan in de kerk. De andere kinderen waren te jong. De rol van de familie Bredero in het bedrijf was definitief uitgespeeld.

Ten slotte

De rol die Adriaan Bredero speelde in het bedrijf was in die eerste periode tot 1947 van cruciaal belang geweest. Hij werd door diverse personen in zijn omgeving omschreven als een man met een ijzeren wilskracht, een man die met zijn inspirerende betogen iedereen wist te enthousiasmeren en een dynamische persoonlijkheid.

Wie zijn inzet voor BBB onder ogen krijgt, kan niet anders dan constateren dat hij een eenvoudig aannemersbedrijfje in Utrecht ombouwde tot het succesvolle Bredero's Bouwbedrijf, met een landelijke reputatie op het gebied van woningbouw en betonfabricatie. Met zijn nadruk op efficiency, een 'wetenschappelijke benadering' van het bouwen en het belang van een goede PR was hij - zoals een medewerker hem in 1946 zou toespreken - 'zijn tijd ver vooruit'. Zijn gedwongen aftreden als directeur laat zich achteraf als een tragedie lezen, hoewel niet meer te reconstrueren valt of verandering van leiding van het bedrijf in het naoorlogse Nederland niet onvermijdelijk was geweest. Wel staat vast dat de wijze waarop hij afscheid moest nemen pijnlijk was en zeker niet in overeenstemming met zijn grote verdiensten voor het bedrijf. Zelf schreef hij op 2 mei 1947 aan het slot van zijn betoog de volgende conclusies: *'Dat BBB, de*

montagebouw en de betonfabriek zijn ontstaan door mijn initiatief, mijn werk en het door mij verdiende geld. Dat de montagebouw zoals door BBB ontwikkeld is voor is bij anderen en zeker bij het buitenland, hetgeen door buiten het bedrijf staande deskundigen wordt erkend. Dat BBB in moeilijkheden is gekomen door het onthouden van orders door Wederopbouw, wat wellicht bedoeld is als een tegen mij gerichte tegenwerking. Dat ik al wat ik in dertig jaar heb opgebouwd, laat ik rustig zeggen mijn levenswerk, momenteel verloren heb'.

Adriaan Bredero was zijn levenswerk kwijtgeraakt. Het bedrijf zou onder leiding van Jan de Vries nog een grootse toekomst tegemoet gaan. Zijn enige troost zou geweest kunnen zijn dat het bedrijf de familienaam in ieder geval gehouden heeft zodat decennia later de naam Bredero nog tot in de verre uithoeken van de aarde zou klinken.

Bronnen:

- Het Utrechts Archief, Bredero en Verenigde Bedrijven Bredero N.V., inv. nr. 525.
- Het Utrechts Archief, Gedrukte Verzameling 1921.
- Het Utrechts Archief, Stadsarchief I, Handelingen van de Gemeenteraad.
- Het Utrechts Archief, Stadsarchief VI.
- Het Utrechts Dagblad, '1500 woningen in vier jaar. Excursie langs een aantal woningcomplexen door Bredero's Bouwbedrijf in verschillende gemeenten gesticht.' 8 oktober 1935 (avondeditie).

Familie Bredero:

- Gedrukte kerstwens 'Aan mijn medewerkers', gedateerd Utrecht, 24 december 1946. In bezit van de heer R. Bredero.
- Rede uitgesproken door den Heer H.A. Ruiterman ter gelegenheid van de viering van het 25-jarig bestaan en van het daarmee samenvallende ambtsjubileum des Heeren A.H. Bredero, 29 mei 1946.
- Rede uitgesproken door den Heer A.H. Bredero, 29 mei 1946.
- Knipsels uit: Het Centrum / De Standaard / Utrechtsch Nieuwsblad / Nieuw Utrechtsche Courant / Handelsblad /e.a. - Bredero's Bouwbedrijf jubileert, 17 mei 1941.

NOTEN

i. De vermelding van deze opdrachten komt onder andere voor in de rede uitgesproken door Adriaan Bredero voor zijn personeel op 25 mei 1946. Kopie in

bezit van de auteur. Verder is de bouwtekening van bijvoorbeeld het pand aan de J.P. Coenstraat ondertekend door 'bouwmeester' R.H. Bredero. In Utrecht had de kleinzoon van de oprichter, Louis de Gruyter, in 1896 de Stichtsche De Gruyters Groothandel opgericht, een Utrechtse tak van het beroemde kruidenierbedrijf uit Den Bosch. Louis de Gruyter liet winkels bouwen aan onder andere het Vredenburg, de Biltstraat, de Twijnstraat, de J.P. Coenstraat en in Hilversum. Waarschijnlijk was aannemer R.H. Bredero bij al deze filialen betrokken, maar op grond van de bouwtekeningen is dat slechts voor enkele filialen met zekerheid vast te stellen. Kees van den Oord, De Gruyter .

Geschiedenis van een kruideniersimperium, Zwolle 2000.

ii. In 1918 werd aan de Oudegracht een 18 meter hoog winkelpand gebouwd voor de winkelketen van de Gebroeders Gerzon. De Utrechtse architect Jan van der Lip ontwierp een gebouw met een betonskelet, bekleed met natuursteen en bouwkeramiek. Deze constructie werd tot dan toe voornamelijk in Duitsland toegepast. Welke aannemer verantwoordelijk was voor dit betonskelet is niet bekend. B. van Santen, 'Winkels en warenhuizen aan de Oudegracht van 1838 tot heden', in: Het stenen geheugen. 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht, Utrecht 1997.

iii. De holle betonblokken werden met de hand of met een speciale machine gemaakt. Voor de buitenmuren werden blokken gebruikt met twee grote luchtopeningen binnenin. Deze blokken waren glad aan de buitenzijde en hadden ribben aan de binnenzijde. Tegen de ribben kwam een (bims) betonplaat te hangen, zodat een smalle luchtruimte overbleef die zorgde voor de isolatie.

iv. HUA/Bredero-archief, inv. nr. 525.

v. A. Kuyle, In Neerland staat een huis. Ter gelegenheid van het twintig jarig bestaan van Bredero's Bouwbedrijf , uitgave in eigen beheer, Utrecht 1942.

vi. Op 12 november 1918 kondigde Troelstra de Nederlandse revolutie aan: "Grijpt de macht, die u in de schoot geworpen wordt en doet wat gij moet en kunt doen... Wij maken een revolutie omdat het kan en moet". Geïnspireerd door de gebeurtenissen in Rusland en Duitsland in 1917-1918 en de onrust in Nederland onder militairen en arbeiders, meende de SDAP-fractie in het algemeen en Troelstra in het bijzonder dat de revolutie niet aan de grens zou ophouden. Na een onrustige week met demonstraties en hectische bijeenkomsten, besloot de SDAP zelf haar eisen via parlementaire weg te realiseren en niet via een revolutie. Ron Blom, Theunis Stelling, Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14 -'18, Uitgeverij Aspekt 2004.

vii. Frederik Taylor publiceerde aan het einde van 1911 'The principles of Scientific Management'. Dit boek zou het handvest worden voor een modern geleid bedrijf. Deze wetenschappelijke benadering van arbeid richtte zich onder andere op een goede uitsplitsing van conceptie en uitvoering van het werk en het inzetten van technische beheersingsmogelijkheden om het werk zo efficiënt mogelijk uit te voeren. Ook het bestuderen van elk onderdeel van het werk, om het te kunnen optimaliseren, was een belangrijk aspect.

viii. Besproken in Marieke Kuipers, *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Den Haag 1987.

ix. Het Utrechts Archief, Gedrukte Verzameling 1921, nr. 51.

x. Het niet-behandelen van de aanvraag wordt vermeld in de gemeenteraad. Handelingen van de Gemeenteraad 17 maart 1921 (HUA/Stadsarchief I).

xi. Rede uitgesproken door één van de medewerkers op 25 mei 1946. Kopie in bezit van de auteur.

xii. Dit soort uitspraken wordt in het jubileumboek uit 1942 directeur Adriaan Bredero regelmatig in de mond gelegd. Auteur Albert Kuyle werkte sinds de jaren dertig regelmatig als tekstschrijver voor het bedrijf. De toon van de uitspraken en de essentie van de boodschap zal ongetwijfeld van de directeur afkomstig zijn. A. Kuyle, op. cit.

xiii. Geciteerd bij Marieke Kuipers, p. 130.

xiv. Handelingen van de Gemeenteraad 17 maart 1921 (HUA /Stadsarchief IV).

xv. Utrechts Nieuwsblad 30 mei 1927.

xvi. Idem.

xvii. Ibidem.

xviii. Geciteerd bij Marieke Kuipers, p. 138.

xix. Gedrukte Verzameling, Handelingen van de Gemeenteraad 1936 (HUA). In de behandeling van het door de gemeente aan de N.V. verstrekte krediet wordt gesproken over drie aan Bredero behorende 'bouwondernemingen': Acaciabouw, Gebroeders Bredero en Bredero's Bouwbedrijf.

xx. Het complex Grebbestraat en Noordzeestraat, april 1927 (HUA/Stadsarchief VI, cat.nr. 8411.4).

xxi. Notulenboek aandeelhoudersvergadering 1934-1938 (HUA/ Bredero en Verenigde bedrijven Bredero N.V., inv. nr. 525, doos 15).

xxii. Idem.

xxiii. Deze uitspraken doet Adriaan Bredero tijdens een ontmoeting met de pers in 1934. Een verslag van zijn uitspraken komt vervolgens in het huisorgaan

terecht: Huisorgaan 'In de Driehoek', 1934-1939 (HUA/Bredero en Verenigde bedrijven Bredero N.V., inv. nr. 525, doos 17).

xxiv. Idem.

xxv. Het Utrechtsch Dagblad 8 oktober 1935 (avondeditie).

xxvi. Huisorgaan 'In de Driehoek', 1934-1939, (nr. 2) 1934 (HUA/Bredero en Verenigde bedrijven Bredero N.V., inv. nr. 525, doos 17).

xxvii. Het beroemde Rietveld-Schröderhuis uit 1924 was (nog) niet in beton gebouwd, maar in baksteen en vervolgens geschilderd.

xxviii. Rietveld schrijft zijn bijdrage onder de titel: De angst voor het vele glas...in: Huisorgaan 'In de Driehoek', 1934-1939, (nr. 1) 1934 (HUA/Bredero en Verenigde bedrijven Bredero N.V., inv. nr. 525, doos 17).

xxix. Huisorgaan 'In de Driehoek', 1934-1938, (nr. 3) 1934 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 17).

xxx. Notulenboek aandeelhoudersvergadering 1934-1938 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 15).

xxxi. De hartenkreten worden verwoord door Albert Kuyle, maar zijn ongetwijfeld ingegeven door Adriaan Bredero zelf. Albert Kuyle, op. cit., p. 41-43 .

xxxii. Idem.

xxxiii. Ibidem.

xxxiv. Rede uitgesproken door Adriaan Bredero op 29 mei 1946. Kopie in bezit auteur.

xxxv. Idem.

xxxvi. Huisorgaan 'In de Driehoek', 1934 - 1938, mei/juni 1939 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 17).

xxxvii. Idem, 3e jaargang, nr. 6.

xxxviii. A. Kuyle, op.cit.

xxxix. Exposé van Bredero's Bouwbedrijf N.V. inzake de bouw van Behelfsheime. A.H. Bredero, getypt manuscript 8 augustus 1945 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

xl. '...en kom dan tot den dag waarop dr. De Vries met ons ging samenwerken en de leiding van het researchwerk op zich nam. Ik herinner mij hoe ik dien dag werkelijk onder de indruk was van het wederzijdsch genomen besluit'. Adriaan Bredero, rede op 29 mei 1946 gehouden ter gelegenheid van het 25-jarige bestaan van het bedrijf. Kopie in bezit van auteur.

xli. In mei 1947 legt Adriaan Bredero nogmaals uitgebreid verantwoording af over zijn werkzaamheden tijdens de oorlog en de redenen - zijns inziens - voor de

naoorlogse problemen.

Adriaan Bredero, getypt manuscript, 2 mei 1947. (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

xlii. H.T. Siraa, Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963), Delft 1989.

xliii. Herman van Bergeijk, Willem Marinus Dudok. Architect-stedenbouwkundige, 1884-1974, Naarden 1995.

xliv. Idem, Catalogus, inv, nr. 167.

xlv. Artikelen over het jubileum en verslagen van de bijeenkomst verschenen in diverse - voornamelijk Utrechtse - kranten, waaronder de Nieuw Utrechtsche Courant, Het Centrum en Het Utrechtsch Nieuwblad. Hierin werd de bedrijfsgeschiedenis, de aanwezige gasten en het dankwoord van Adriaan Bredero aangehaald. Krantenknipsel in bezit van de familie Bredero. Kopie aanwezig bij auteur.

xlvi. Albert Kuyle, pseudoniem van Louis Kuitenbrouwer, had - zoals eerder vermeld - het logo met de drie B's ontworpen. De auteur en Adriaan Bredero waren beiden - zij het op zeer uiteenlopende wijze - betrokken bij de beroemde kunstenaarskring De Gemeenschap. Albert Kuyle was actief als auteur en redactielid van het Tijdschrift De Gemeenschap. Adriaan Bredero was lid van de Stichting de Gemeenschap, die vooral financiële ondersteuning bood. Overigens figureerden ook bekende architecten als Rietveld, Van Ravesteyn en Maas in het tijdschrift. Willem Maas was als gast van Bredero op de receptie in 1942 aanwezig.

Kuitenbrouwer zou zich midden jaren dertig, door de andere redactieleden daartoe gedwongen, van De Gemeenschap afscheiden vanwege zijn fascistische denkbeelden. In 1936 werd hij lid van het beruchte Zwart Front. Adriaan Bredero refereerde in een rede in 1946 nog aan de samenwerking met Louis Kuitenbrouwer die begon in 1930 en '17 jaar duurde'. De samenwerking werd 'helaas door tijdsomstandigheden onderbroken' aldus Adriaan Bredero, een toespeling die zijn gehoor in 1946 ongetwijfeld onmiddellijk kon plaatsen. Adriaan Bredero, rede 29 mei 1946.

xlvii. Dit zou niet de laatste keer zijn. Na de oorlog zou ir. Ringers als minister van Openbare Werken de Wederopbouw weg weten te halen bij Binnenlandse Zaken en Volkshuisvesting. Op de vraag wat er met de Inspecteur Volkshuisvesting (van der Kaa) moest gebeuren, antwoordde Ringers: "de nek omdraaien". H.T. Siraa, Een miljoen nieuwe woningen.

xlvi. Adriaan Bredero, getypt manuscript 2 mei 1947. (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

xlix. Idem.

i. Van 1947 tot 1972 zou Andriessen president-commissaris zijn van Bredero.

ii. Exposé van Bredero's Bouwbedrijf N.V. inzake de bouw van Behelfsheime. A.H. Bredero, getypt manuscript 8 augustus 1945 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525 doos 16).

lii. De vader (een onderaannemer van Bredero) van een door de Sicherheitspolizei opgepakte jongen wendde zich tot Bredero met het verzoek of deze, gezien zijn relaties, niets voor hem kon doen. Bredero gaf de vraag door aan professor Oranje met de suggestie dat hij (Bredero) de jongen vervolgens wel administratieve werkzaamheden zou kunnen laten verrichten voor de bouw van noodwoningen in Duitsland. Maar professor Oranje zag geen kans iets voor de jongen te doen en schreef terug dat het Bredero zelf wellicht lukte via zijn connecties met Werckshagen. Correspondentie met professor Oranje, gedateerd 26-2-1944 (HUA, inv. nr. 525).

liii. Exposé van Bredero's Bouwbedrijf N.V. inzake de bouw van Behelfsheime. A.H. Bredero, getypt manuscript 8 augustus 1945 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

liv. Idem.

lv. Adriaan Bredero, getypt manuscript, 2 mei 1947 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

lvi. H. Sakkers, Bunkers van de Duitse Wehrmacht in de stad Utrecht, Stichting Militair Erfgoed 2001. Overigens hebben de auteurs van deze publicatie bij hun onderzoeken geen sporen gevonden van concrete betrokkenheid van BBB bij bunkerbouw in Nederland.

lvii. Barackenauftrag des Reichsministeriums Speer Berlin an die Firma N.V. Bouwbedrijf Bredero Utrecht. (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

lviii. Idem.

lix. Ibidem.

lx. Ibidem. Een verslag van het bezoek aan Berlijn is opgestuurd aan professor Oranje op 7 juli 1944, dus direct na terugkeer uit Berlijn. Bredero schreef erbij: Bijgesloten een verslag van mijn bespreking in Berlijn. Na lezing ontvang ik dit gaarne van u terug.

lxi. Ibidem.

lxii. H. van Bergeijk, op. cit. Genoemd bij catalogusnr. 164. De brochure zelf is niet gevonden.

- lxiii.** HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16.
- lxiv.** Adriaan Bredero, getypt manuscript, 2 mei 1947 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).
- lxv.** Idem.
- lxvi.** Ibidem.
- lxvii.** Ibidem.
- lxviii.** Ibidem.
- lxix.** Notulen van de vergadering van het College van Commissarissen 1947-1955 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 14).
- lxx.** Idem.
- lxxi.** Idem.
- lxxii.** Gedrukte kerstwens 'Aan mijn medewerkers', gedateerd: Utrecht, 24 december 1946. Bezit familie Bredero. Kopiebezit auteur.
- lxxiii.** Alle aanwezig in het archief van Bredero op Het Utrechts Archief, inventarisnr. 525.
- lxxiv.** Notulen van de vergadering van het college van commissarissen 1947-1955 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 14).
- lxxv.** Rapport van drs. M. Janssen Fz., accountant. Uitgebracht aan de Maatschappij tot Financiering van het Nationaal Herstel, d.d. 8 maart 1948 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 15).
- lxxvi.** Idem.
- lxxvii.** Verslag van een vergadering bij de Herstelbank, 31 juli 1948 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 15).
- lxxviii.** Idem.
- lxxix.** Ibidem.
- lxxx.** Notulen van de vergadering van het College van Commissarissen 1947-1955 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 14).
- lxxxi.** Idem.
- lxxxii.** Adriaan Bredero, getypt manuscript, 2 mei 1947 (HUA/Bredero en VBB, inv. nr. 525, doos 16).

REFERENTIES

Herman van Bergeijk, Willem Marinus Dudok. *Architect-stedenbouwkundige 1884-1974*, Naarden 1995.

Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland.

Ron Blom & Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse*

soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18, Uitgeverij Aspekt 2004.

Paul Elshof, *De ontwikkeling en het beleid van de Verenigde Bedrijven Bredero. Historie van de Verenigde Bedrijven Bredero*, Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) 1980.

Marieke Kuipers, *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Den Haag 1987.

Marieke Kuipers & Ida van Zijl, Gerrit Th. Rietveld. Het volledige werk. Centraal Museum 1992.

A. Kuyle, *In Neerland staat een huis. Ter gelegenheid van het twintig jarig bestaan van Bredero's Bouwbedrijf*, Uitgave in eigen beheer Utrecht 1942.

Nicolaas, *Volkshuisvesting*, Nijmegen 1934.

J.Th. G. Overbeek, 'Professor Kruyt 50 jaar doctor', in: *Chemisch Weekblad* 1959, p. 45.

N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991.

H. Sakkers, *Bunkers van de Duitse Wehrmacht in de stad Utrecht*, Stichting Militair Erfgoed 2001.

H.T. Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*. Delft 1989.

H.J.C. Tendeloo, 'In memoriam Prof. Dr. H.R. Kruyt', in: *Chemisch Weekblad* 1959, p. 55.

R.W. Tiesken, D.P. Snoep & G.W. van Wezel (ed). *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*. Centraal Museum Utrecht, 1 mei - 26 juni 1983.

Noud de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambitie. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Uitgave Nationale Woningraad 1993.

Ir. J.J. van der Wal, *De economische ontwikkeling van het bouwbedrijf in Nederland*, Haarlem 1974.

Interviews:

- Diverse leden van de familie Bredero.